

# Stavovi Hamze Hume o jeziku i književnosti u autorskom tekstu o nacionalizmu u bh. književnosti

**Sažetak:** U radu se govori o tekstu Hamze Hume "Nacionalizam u bos.-herc. književnosti" objavljenom 1929. godine u zborniku *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*. Tekst predstavlja pregled razvoja bosanskohercegovačke književnosti od XVII vijeka do početka Prvog svjetskog rata. Posmatra se Humin odnos prema jeziku i književnosti kod pojedinih pisaca, ali i sam Humin jezik u tekstu. Bošnjačka književnost i bosanski jezik nisu posebno prikazani u ovom tekstu, već samo kao dio razvoja književnosti i jezika na širem jugoslavenskom prostoru. Ipak, naziv *bosanski jezik* se spominje u tekstu, a tretira se više kao oznaka za narodni govor i književnu realizaciju tog govora, s obzirom i na to da još nisu bili otpočeli klasični tokovi jezičke standar-dizacije. Mnogi pisci koji se spominju u ovom tekstu u svojim djelima govorili su i o jeziku, što Humo samo ponegdje potvrđuje. Ovaj tekst je značajan i za proučavanje razvoja historije književnosti i jezika u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu.

**Ključne riječi:** nacionalizam, bosanskohercegovačka književnost, bosanski jezik, bošnjačka književnost, historija književnosti

## Uvod

Predmet ovog rada je analiza teksta bosanskohercegovačkog i bošnjač-kog pisca Hamze Hume<sup>1</sup> o bosanskohercegovačkoj književnosti. Tekst

<sup>1</sup> Hamza Hume (1895–1970), bosanskohercegovački i bošnjački pjesnik, pripovje-dač i eseista. Rođen u Mostaru, živio i djelovao u Mostaru i Sarajevu. Poslije za-vršetka Prvog svjetskog rata studirao je u Zagrebu, Beču i Beogradu. Između dva rata uglavnom radi kao novinar u listovima *Politika*, *Gajret*, *Zabavnik*. Pisao je poeziju, romane, pripovijetke, drame, a nakon Drugog svjetskog rata okušao se

je pod naslovom “Nacionalizam u bos.-herc. književnosti” objavljen u zborniku *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* prvi put štampanom 1929. godine u izdanju Oblasnog odbora Narodne odbrane u Sarajevu<sup>2</sup>. Zbornik je uredio Pero Slijepčević. Ovaj tekst do sada nije bio predmet studioznijega proučavanja. Čak se u bibliografiji Hamze Hume, štampanoj u šestoj knjizi njegovih *Sabranih djela* ni ne spominje (Mušović 1976: 251–258). Notiran je u “Građi za bibliografiju muslimanske književnosti (1883–1971)”, štampanoj uz prvo izdanje *Biserja* Alije Isakovića (Isaković 1972: 468). Govoreći o proučavanju bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti između dva svjetska rata, Sanjin Kodrić navodi samo jedan Humin rad o toj problematici, i to tekst “Od prelaza na Islam do novih vidika”, objavljen 1928. godine u spomenici *Gajreta* (Kodrić 2018: 154–156). Ipak, tekst koji je objavljen u ovom zborniku ima značaj tim prije što je u njemu Humo izložio svoj pogled na razvoj bosanskohercegovačke književnosti od XVII pa do početka druge decenije XX vijeka, obuhvatajući razvojni luk te književnosti. Isto tako, vrlo značajno je da Humo u ovom tekstu govori i o jeziku, doduše ne direktno, već govoreći o književnom stvaralaštvu bosanskohercegovačkih pa i bošnjačkih pisaca. Zbog svega ovoga, ovaj tekst zaslužuje našu pažnju danas.

## Izvor

Kao što je već navedeno, Humin tekst je objavljen u zborniku *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, koji je uredio Pero Slijepčević. Ovaj zbornik je zbirka od trinaest različitih tekstova koji se bave pitanjima historije, politike, ekonomije, privrede, društva i

---

i u žanru socijalne literature. Poznata djela su mu zbirke pjesama: *Grad rima i ritmova*, *Nutarnji život*, *Sa ploča istočnih*, zatim prozna djela: *Strasti*, *Grozdanin kikot*, *Slučaj Raba Slikara*, *Adem Čabrić*, *Hadžijin mač* i druge. Sabrana djela Hamze Hume u šest knjiga štampana su 1976. godine u redakciji Muhsina Rizvića i u izdanju sarajevske “Svjetlosti”. Više o Humi pogledati u Isaković 2002, Duraković 1998.

<sup>2</sup> Humo, Hamza: “Nacionalizam u bos.-herc. književnosti”, u: Slijepčević, Pero (ur.): *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej – Radio-televizija Srbije, Novi Sad – Beograd, 2017, str. 366–376. Radi se o reprint-izdanju knjige objavljene 1929. godine. Iz ovog izdanja mi ćemo crpiti podatke u daljem tekstu. Prilikom citiranja dijelova Huminog teksta iz ovog zbornika, koristit će se skraćenica HHN.

književnosti u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. U predgovoru zborniku navodi se da je cilj knjige da dâ “stvaran i pre-gledan prikaz o tome šta je i koliko je Bosna i hercegovina doprinela Oslobođenju i Ujedinjenju, i kako je izgledao njen oslobođilački pokret na poljima političkom, prosvetnom, ekonomskom” (Slijepčević 2017a: 5). Isto tako, cilj je “uporediti uložene napore sa smetnjama i rezultati-ma; uporediti mentalitete i taktkike uzastopnih generacija bosanskih od 1878 do 1908–1918 i 1928; i označiti idejne veze tih pokreta i onih u su-sednim našim oblastima, čiji je uticaj bio uvek živ.” (Slijepčević 2017a: 5). Vidimo da je koncepcija knjige vrlo široko postavljena, kao neka vr-sta inventure do tada urađenog i postignutog u svim oblastima života. Ukupno stanje u Bosni i Hercegovini u ovoj knjizi posmatra se iz ugla srpske građanske politike, čiji se razvoj može pratiti još od austrougar-skog perioda i organizovanja prvih političkih partija na prostoru Bosne i Hercegovine. Također, ne treba zaboraviti ni ideologiju Mlade Bosne, koja je sarajevskim atentatom presudno utjecala na historijske događaje u Bosni i Hercegovini, a i šire.

Nešto više podataka o ovom zborniku nalazimo u bibliografiji rado-va Pere Slijepčevića štampanoj u prvoj knjizi njegovih *Izabranih djela*<sup>3</sup>. Tu se navodi da je 1929. godine štampana ova knjiga od 400 strana (Vučković 1980a: 540). Također, tokom te godine u periodičnoj štampi bili su objavljeni dijelovi iz te knjige. Kao primjere navodimo tek-stove “Atentat na Franca Ferdinanda”, objavljen u beogradskoj *Pravdi*, kao i tekst u četiri nastavka objavljen u *Večernjoj pošti* u Sarajevu pod naslovom “Napor Bosne. Povodom jedne knjige”, u kojem su objavljeni odlomci iz ove knjige (Vučković 1980a: 541). Sljedeće, 1930. godi-ne Slijepčević objavljuje u sarajevskom *Pregledu* tekst pod naslovom “Povodom jedne kritike”, što je njegov odgovor na prikaz Radovana Tunguza Nevesinjskog. (Vučković 1980a: 541). Isto tako, odmah po objavljinju ovog zbornika, u tadašnjoj štampi se pojavljuju i njegovi prvi prikazi. Tako već pomenuti Radovan Tunguz Nevesinjski objavlju-je 1929. godine u sarajevskom *Pregledu* u četiri nastavka prikaz knjige

<sup>3</sup> Vučković, Radovan: “Bibliografija radova Pera Slijepčevića i o njemu”, u: Slijepčević, Pero, *Kritika i publicistika I*, Izabrana djela P. Slijepčevića – knjiga I, priredio Radovan Vučković, Svjetlost, Sarajevo, 1980, str. 513–571.

*Napor Bosne i Hercegovine*. Iste godine o knjizi piše i Branko Kebeljić, urednik omladinskog književnog časopisa *Mlada Bosna*<sup>4</sup> a već 1930. godine poznati historičar Milan Prelog u časopisu *Zapis* sa Cetinja piše prikaz ove knjige. Iste godine prikaz knjige izlazi i u *Srpskom književnom glasniku* iz pera srpskog političara, pisca i diplomata Jovana M. Jovanovića. Također, u praškom časopisu *Slavische Rundschau* (Slavenski pregled, op V.M), čuveni slavista, folklorista i književni kritičar Gerhard Gezeman piše prikaz ove knjige. (Vučković 1980a: 559–560). Prikaz cijelog sadržaja knjige objavljuje i 1929. godine Dževad Sulejmanpašić u časopisu *Gajret*, posebno se osvrćući na Humin tekst.<sup>5</sup> Sulejmanpašić smatra da on predstavlja “malu studiju o nacionalizmu u bos.-herc. književnosti” (Sulejmanpašić 1929: 335). On smatra da Humo nije obratio pažnju na razvoj literature nakon Prvog svjetskog rata. Od književih djela koja su bitno utjecala na razvoj nacionalne svijesti posebno izdvaja djela Alekse Šantića i Petra Kočića, navodeći da su ona “bila možda glavna duševna hrana za razvijanje one predratne revolucionarne snage omladine iz koje su proizlazili oni herojski zanosi i podvizi” (Sulejmanpašić 1929: 336). Sve ovo govori da je knjiga *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* pobudila veliku pažnju u tadašnjoj naučnoj javnosti. Unutar samog Slijepčevićeva naučnog rada, ova knjiga se tretira u okviru šire rasprave o njegovim ideoško-političkim pogledima i shvatanjima. Tim pitanjima Slijepčević se najviše bavio u periodu između 1925. i 1929. godine. Tada mu se “nametnula potreba da razjasni vlastitu prošlost i ono što je činilo moralnu veličinu njegovog mladobosanskog naraštaja” (Vučković 1980b: 59). Govoreći o ovom zborniku, Vučković navodi da je Slijepčević napisao uvodni tekst, u kojem “ukazuje na zapostavljenost Bosne i Hercegovine u tadašnjoj Jugoslaviji i ukazuje na njene specifične istorijske crte razvoja, koji su mogli i stvoriti posebnu psihologiju Mlade Bosne” (Vučković 1980b: 59–60). U tom predgovoru Slijepčević je iskazivao da je najveća snaga

<sup>4</sup> U literaturi nalazimo na podatak da je časopis *Mlada Bosna* počeo izlaziti u Sarajevu u februaru 1928. godine, a da od 1929. godine nosi naslov *Nova književna revija Mlada Bosna*. Časopis je izlazio sve do decembra 1931. godine (Rizvić 1980: 179–206).

<sup>5</sup> Sulejmanpašić, Dževad: “Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje”, *Gajret*, XIII/1929, str. 333–336.

Bosne i Hercegovine u njenom narodnjačkom duhu, koji se nalazi u svim oblastima života: religiji, kulturi, umjetnosti, a naročito u jeziku i književnosti. Novija literatura o ovom zborniku navodi njegov značaj i u sadašnjim prilikama, jer “danас ponovo pod presijom i tenzijom, u strahu da se ne izgubi stvoreno mora se održavati sećanje na srpske elite koje su generacijama radile na stvaranju srpske ideje, Svestosavskog kulta i čuvanja nacionalnog identiteta Srba u Bosni i Hercegovini” (Vasin 2017: iv). U prvoj knjizi Slijepčevićih *Izabranih djela* nalazi se samo jedan tekst iz ovog zbornika. Riječ je o tekstu *Mlada Bosna*, i to prvom dijelu teksta pod naslovom Ideologija (Slijepčević 1980: 456–464)<sup>6</sup>. Interesantno je da je ovaj tekst donesen u odjeljku Publicističko-istorijski spisi, koji su, kako kaže piređivač, “pisani literarnim načinom” (Vučković 1980c: 573). Sve ovo govori da ovaj zbornik predstavlja interesantan izvor za proučavanje tadašnje intelektualne misli, pa i njenog razumijevanja fenomena jezika i književnosti.

## Autori tekstova u zborniku

Tekstove u zborniku pisalo je jedanaest autora: Pero Slijepčević, Vladimir Čorović, Vasilj Popović, Risto Jeremić, Marko Maksimović, Šćepan Grdić, Nikola Stojanović, Đoko Perin, Gojko Krulj, Srđa Đokić i Hamza Humo. Svi autori su napisali po jedan prilog za zbornik, osim Pere Slijepčevića, koji je napisao tri teksta za ovaj zbornik: pored predgovora, napisao je i tekstove “Mlada Bosna” i “Bosna i Hercegovina u Svetskom Ratu”. Vladimir Čorović napisao je tekst o historijskom razvoju Bosne i Hercegovine pod naslovom “Nacionalni razvoj Bosne i Hercegovine u prošlosti (do 1875. godine)”. Vladimir Čorović (1885–1941) je bio poznati srpski historičar i angažirani intelektualac u periodu između dva svjetska rata. Rođen je u Mostaru, a živio je u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu. Njegova glavna djela su: *Bosna i Hercegovina* (1925), *Istorija Jugoslavije* (1933), *Istorija Srba*, objavljena

<sup>6</sup> U samom zborniku tekst je štampan pod istim naslovom kao osmi po redu i ima četiri dijela: “Ideologija”, “Sitni rad ili krv?”, “Uticaji”, “Omladinska akcija do 1914.”, “Vidovdanski atentat” (Slijepčević 2017b: 182–218).

posthumno u tri knjige 1989. godine.<sup>7</sup> Čorovićev tekst u ovom zborniku predstavlja uvodnik u kojem se osvjetljava historijski razvoj Bosne i Hercegovine od najstarijeg doba do Hercegovačkog ustanka 1875. godine. Zanimljivo je da se Čorović pored historiografskog rada bavio i izučavanjem književnosti, posebno srednjovjekovne, a unutar njegove knjige *Bosna i Hercegovina* nalazi se i poglavje o književnosti, u kojem autor “književnost u Bosni i Hercegovini s jedne strane prepoznaće kao svojevrsnu cjelinu, ali je s druge strane definira i kao dio šire cjeline ‘srpsko-hrvatske’ književnosti (... )” (Kodrić 2018: 95). Sljedeći autor koji daje svoj prilog za ovaj zbornik je historičar Vasilj Popović, koji piše tekst pod naslovom “Pokret od 1875. do 1878.”, u kojem diskutuje o hercegovačkom ustanku, kojeg tretira kao “pokret za oslobođenje balkanskih Slovena (... )” (Popović 2017: 40). Govori o Hercegovačkom ustanku i njegovim reperkusijama na dalji razvoj događaja u Bosni i Hercegovini.<sup>8</sup> Vasilj Popović (1887–1941) bio je srpski historičar koji je djelovao u periodu između dva svjetska rata. Proučavao je novovjekovnu historiju, historiju srpske diplomatiјe, a značajne priloge dao je i u proučavanju Istočnog pitanja. Njegova najpoznatija djela su: *Istočno pitanje: Istoriski pregled borbe oko opstanka Osmanske carevine u Levantu i na Balkanu*, objavljena 1928. godine, te univerzitetski udžbenik pod naslovom *Istorija novog veka 1492–1815.* iz 1941. godine.<sup>9</sup> Tekst pod naslovom “Oružani otpor protiv Austro-Ugarske, od 1878–1882.” napisao je Risto Jeremić. U tekstu se govori o dolasku austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu i borbama između nje i domaćeg stanovništva. Jeremić na kraju teksta zaključuje da je značaj ovih događaja u tome što su nam “jedna mila i draga uspomena o zajedničkoj akciji pravoslavnih i i muslimana za dobro Otadžbine” (Jeremić 2017: 78). Inače, Risto Jeremić (1869–1952) bio je ljekar, prvi domaći školovani hirurg u

<sup>7</sup> Više o Čoroviću pogledati na internet-stranici <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=69308>, pristupljeno 5.2.2022.

<sup>8</sup> O ovom ustanku pogledati više u knjizi Milorada Ekmečića *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960.

<sup>9</sup> Više o Popoviću pogledati na internet-stranici <http://www.istoriskskabiblioteka.com/art:vasilj-popovic>, pristupljeno 5. 2. 2022.

Bosni i Hercegovini i jedan od osnivača Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva “Prosvjeta”. Bio je direktor Zemaljske bolnice u Sarajevu.<sup>10</sup>

Sljedeći tekst, pod naslovom “Crkvene borbe i pokreti”, u kojem se govori o borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju kod katolika, pravoslavaca i muslimana tokom austrougarske okupacije napisao je Mirko Maksimović, sarajevski paroh i član Grupe sarajevskih književnika. Uređivao je časopis *Bratstvo*, a jedno vrijeme i *Kalendar SKPD “Prosvjeta”*. Bio je jedan od onih svećenika unutar organizacije Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini koji se “najviše bavio bogoslovskom književnošću.”<sup>11</sup> Sljedeći tekst u ovom zborniku djelo je Šćepana Grđića i govori o prosvjeti u Bosni i Hercegovini u ovom periodu, a nosi naslov “Prosvetne borbe”. Grđić je bio istaknuti javni i kulturni radnik, član Bosanskog sabora, jedan od pokretača “Prosvjete”, a saradivao je i u časopisu *Pregled*.<sup>12</sup> Tekst “Pogled na Bosansku Politiku od 1903. do 1914.” napisao je Nikola Stojanović (1880–1964). Bio je političar i advokat. Aktivno je učestvovao u političkom životu za vrijeme austrougarske uprave. Jedno vrijeme je djelovao u Mostaru kao član srpske građanske inteligencije okupljene oko opozicionog lista *Narod*, koji je pokrenut 1907. godine. Važno je istaći da je “ovoj mostarskoj ili hercegovačkoj grupi pripadao najveći dio inteligencije iz cijele zemlje (...).” (Imamović 1997: 154). Pored ovog priloga u knjizi *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* napisao je i djelo na njemačkom jeziku “Autonomija Bosne i Hercegovine”. Učestvovao je na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine. U vrijeme između dva svjetska rata bio je član Srpskog kulturnog kluba.<sup>13</sup> Đoko Perin je napisao tekst o ekonomskom razvitku sela od 1878. do 1928. godine. Perin je ina-

<sup>10</sup> Više o njemu pogledati u tekstu: Anonim, “Dr. Risto Jeremić”, *Kalendar Prosvjeta*, Sarajevo, 1931.

<sup>11</sup> Davidović, Svetislav: *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od 960. do 1930. godine*, dostupno na internet-stranici [https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/sdavidovic-spc\\_bih\\_l.html](https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/sdavidovic-spc_bih_l.html), pristupljeno 9.2. 2022.

<sup>12</sup> Više o njemu pogledati u tekstu: Anonim, “Šćepan Grđić”, *Kalendar Prosvjeta*, Sarajevo, 1931.

<sup>13</sup> O razvoju njegovih političkih pogleda pogledati u tekstu: Zgodić, Esad: “Nikola Stojanović: Prilog kritičkoj historiji socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini”, *Znakovi vremena*, godina V/2002, broj 15, Sarajevo, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, str. 114–145.

če bio član redakcije časopisa *Pregled* i aktivista u kulturnom društvu "Prosvjeta". Tekst o razvoju gradske privrede napisao je Gojko Krulj (1891–1983). Krulj je bio doktor ekonomskih nauka. Najpoznatije njegovo djelo je knjiga *Gradska privreda u Bosni i Hercegovini*, štampana 1919. godine.<sup>14</sup> Također, bio je jedan od pokretača i urednika časopisa *Pregled* (Rizvić 1980: 53–54). Tekst o razvoju društvenog života napisao je Srđa Đokić, pisac i jedan od osnivača Grupe sarajevskih književnika, saradnik časopisa *Pregled*. Ipak, najveći pečat Đokić je ostavio u Grupi sarajevskih književnika, koja je formirana 1928. godine, kao "književna nužnost koja je proistekla iz narašle saradnje jednog niza bosankohercegovačkih pisaca prve poslijeratne generacije u sporadičnim bosanskohercegovačkim časopisima, književnim podliscima listova, te u časopisima izvan Bosne i Hercegovine (...)" (Rizvić 1980: 106).

Tekstovi u zborniku *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje* tretiraju veliki broj različitih tema iz svih oblasti društvenog života i kulture. Generalni utisak je da su stavovi izneseni u njima rezultat promišljanja grupe građanski orijentsanih srpskih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine. Oni su u ovoj knjizi iznijeli svoje viđenje stanja u zemlji neposredno prije i tokom austrougarske vladavine. Iako su pisci ovih tekstova bili članovi različitih društvenih organizacija: kulturnog društva *Prosvjeta*, Grupe sarajevskih književnika, redakcije časopisa *Pregled*, grupe Mlada Bosna, oni su ipak Bosnu i Hercegovinu i sve narode u njoj posmatrali iz ugla srpske nacionalne politike, a u nekim od tekstova mogu se vidjeti i ideje jugoslovenstva. To je onaj ideološki okvir, sličan mladobosanskoj ideologiji, čija se "nacionalna konцепција razvijala od srpstva do jugoslovenstva, a socijalna od ideje liberalno-narodnjačkog parlamentarizma do proleterskog socijalizma" (Vučković 1980b: 61). U takvom ideoškom, političkom i kulturnom kontekstu nastaje ovakav jedan zbornik, u kojem je posljednje mjesto namijenjeno tekstu Hamze Hume o nacionalizmu u bosanskohercegovačkoj književnosti.

<sup>14</sup> Više o njemu pogledati na stranici <https://nasahercegovina.info/index.php/2020/10/03/braca-krulj-iz-mostara/>, pristupljeno 15.2. 2022.

## Stavovi o jeziku u Huminom eseju

Kad je riječ o jezičkim pitanjima, u ovom tekstu Humo spominje nekoliko pisaca iz različitih epoha i izdvaja njihov stav o jeziku. Na prvom mjestu spominje Muhameda Hevaija Uskufija i njegov čuveni rječnik Potur- Šahidija iz 1631. godine.<sup>15</sup> Humo piše da “u predgovoru svog rečnika Hevâji tvrdi da pre njega nije pisan naš rečnik” (HHN, 368). On navodi citat iz Hevajina predgovora rječniku: “(...) Pošto su Bosanci ljudi krupna stasta i reči su im krupne, a njih sricati (stezati) – to je gvozden luk koji nije moguće zategnuti” (HHN, 368). Ovaj citat u svom radu donosi i Rizvić citirajući Derviša Korkuta, u čijem prevodu ovaj stav glasi: “Kako su Bošnjaci krupna stasa / Znaj, da su im i riječi krupe / Pa ih onda dovesti na metrum / To je gvozden luk koji nije moguće nategnuti” (Korkut 1942 prema Rizvić 1997: 19). Ovaj stav Humo interpretira kao otpornost Bosanaca prema nedaćama tog perioda, a to je “po svoj, prilici, u ono doba moralo da ima i svog nacionalnog značaja” (HHN,368). Dakle, ovaj stav Humo povezuje s nacionalizmom. S druge strane, Rizvić ovaj stav interpretira tako da Hevai bosanski jezik “smatra posebnim i izuzetnim među drugim jezicima” (Rizvić 1997: 19). Interesantno je da Humo nigdje ne spominje naziv bosanski jezik u kontekstu ovoga rječnika, iako je poznato da je Hevai u svom rječniku jezik dosljedno nazivao tim imenom. Taj naziv upotrebljavao se u “u muslimanskoj aljamijado književnosti i u književnosti na orijentalnim jezicima, u franjevačkoj gramatičkoj (i drugoj) literaturi, u prvim bosanskohercegovačkim listovima” (Stančić 1991:107).

Kada govori o Matiji Divkoviću<sup>16</sup>, Humo ne govori o njegovom jeziku, već o njegovom odnosu prema jeziku. Najprije kaže da je Divković

<sup>15</sup> O Uskufiju i njegovu rječniku pogledati više u knjizi: Huković, Muhamed, Kasumović, Ahmet, Smailović, Ismet, *Muhamed Hevai Uskufi*, Univerzal, Tuzla, 1990. O jezičkim karakteristikama rječnika pogledati u poglavljju “Iz alhamijado leksikografske prakse”, u knjizi Alena Kalajdžije *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Institut za jezik, Sarajevo, 2019, str. 211–272, te u tekstu “Narodno jezičko blago u ‘Potur-Šahidiji’ Muhameda Hevaije Uskufije”, u knjizi Senahida Halilovića *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991, str. 88–93.

<sup>16</sup> Matija Divković (1563–1631), bosanski franjevac i pisac. Divković je jedan od začetnika franjevačke literarne tradicije u Bosni i Hercegovini. Pisao je na narodnom jeziku, a svoja djela štampao bosančicom. Najpoznatija njegova djela su: *Nauk*

“osnivač versko-poučne književnosti” (HHN, 368). Spominje njegovo djelo *Nauk krstjanski* iz 1611. godine i kaže da ga je štampao u Veneciji cirilicom. Međutim, Humo ne govori da je to bila bosančica, a poznato je da je Divković koristio bosančicu, čija je “grafijsko-ortografska norma (...) definitivno uobičena u bosanskim samostanima tokom XVI v., bila produkt starije bosaanskohercegovačke tradicije, ali i korespondencije sa talijanskim rješenjima i latiničkom praksom hrvatskih protureformacijskih i starijih pisaca, poduprta i nekim rješenjima u dubrovačkoj cirilici XVI v.” (Kuna 1982: 32). Jezik franjevačke literature Humo s pravom naziva narodnim: “Ceo niz franjevaca izdavao je verske knjige na narodnom jeziku, relativno čistom, kadšto i birano akcentovanom, te se je uticaj tog jezika osećao i u dalmatinskoj književnosti” (HHN, 368).

Naziv *bosanski jezik* Humo koristi u vezi s Divkovićem i izjavljuje: “Bosanski jezik značio je čist narodni jezik” (HHN, 368). Ovdje on bosanski jezik razumijeva više kao narodni govor. U Divkovićevo vrijeme nisu bili otpočeli standardizacijski procesi u kontekstu standardnih jezika kakve danas poimamo. Stoga je logično da se etiketa bosanski jezik koristi kao ime za narodni govor, ali u Divkovićevo slučaju i književnu realizaciju tog govora. Sam Divković u svojim djelima naziva taj jezik bosanskim. U djelu *Nauk krstjanski* kaže: “I ovo istomači, aliti priveđe iz jezika dijačkoga, u pravi i istiniti jezik bosanski” (Divković 1611: 42/b; navedeno prema Minović 1982: 102). Naziv *bosanski jezik* u XVII vijeku potvrđen je kod mnogih franjevačkih pisaca pored Divkovića: Stjepana Margitića, Stjepana Matijevića, Ambroža Matića (Halilović 1991: 21). Također, upotreba ovog naziva se tumači i kao posljedica Divkovićeve svijesti o bliskosti jezika koji upotrebljava u pisanim djelima s narodnim govorom svog kraja: “Divkovićeva svijest o njegovom jeziku kao o ‘slovinskem’ kojim se govori u Bosni (dakle, u neku ruku, kao o ‘bosanskom’), u stvari, bila je svijest o genetskoj pripadnosti njegovog jezika narodnim govorima Centralne Bosne (za razliku npr. od jezika u čakavskim krajevima)” (Minović 1982: 113). Dakako da stoji i ocjena da je “najveći dio osobina tih govora, odnosno osobina Divkovićevog jezika, ušlo u naš savremeni standard ijekavskog tipa”, što

---

*krstjanski* (1611), *Sto čudesa* (1611), te *Besjede* (1616). Više o njemu pogledati u Kuna 1982, Halilović 1991, Pranjković 2005.

govori o “organskoj povezanosti savremenog književnojezičkog izraza u BiH sa određenim bosanskohercegovačkim narodnim govorima (...) i jezikom franjevačke književnosti kao predstandardnim literarnim siolektom (...)” (Minović 1982: 113). Dakle, Divkovićev jezik u to vrijeme, kao uostalom i jezik drugih franjevačkih pisaca bio je “u velikoj mjeri ujednačen i funkcionalno polivalentan standardnojezički uzus (...), koji je izgrađen “uz oslanjanje na (novo)štokavske govore u Bosni i Hercegovini, pretežno na govor e srednje Bosne (ikavskoga ili ijekavskoga tipa).” (Pranjković 2005: 248–249). Kad je riječ o jeziku, također postoji interesantna paralela između jezika alhamijado i franjevačke literature. Naime, obje te literature pišu se na narodnom jeziku, ali različitim pismima (arebicom, odnosno bosančicom), oslonjene na različite književne uzore: narodnu i dijelom književnost na orijentalnim jezicima s jedne, te latinsku i italijansku književnost s druge strane, uz religiju kao zajednički imenitelj. Sve to je bilo uvjetovano kulturno-civilizacijskim razlozima. O tome Lamija Hadžiosmanović kaže:

Obje ove književnosti: hrvatska na maternjem jeziku, pisana bosančicom i alhamijado literatura bosanskohercegovačkih Muslimana, takođe pisana na meternjem jeziku, ali usvojenom grafijom, postojale su istovremeno i na istim prostorima, ali su se, s obzirom na kulturno-civilizacijske, a implicitno i religijske aspekte, kretale u dva različita toka: hrvatska je bila pod vidnim uticajem latinske i italijanske književnosti, a alhamijado literatura se sve više oslanjala na narodnu književnost, ali i crpila motive iz islamske religije, kao što je franjevačka iz katoličke protureformacijske književnosti. (Hadžiosmanović 1982: 326).

Ova povezanost između različitih književnih tradicija u prošlosti Bosne govori samo o njenom kulturnom bogatstvu i složenom toku razvoja pismenosti na ovim prostorima. U vrijeme kada je Bosna bila pod osmanskom vlašću, njeni pisci su imali veoma razvijenu svijest o važnosti pisanja književnih djela na maternjem jeziku.

U svom tekstu Humo ne govori ništa posebno o Jukićevom odnosu prema jeziku, međutim kada govori o Tugomiru Alaupoviću i njegovom književnom djelu, kaže da je on “novi vaskrsli Jukić” (HHN, 374) i navodi citat o jeziku iz njegove monografije o Jukiću u kojoj, po Huminom navodu Alaupović kaže: *A našto inad kad smo ipak jedno, ne*

*samo po krvi i jeziku uopće, već jedno baš upravo u najužem smislu, po narječju, po pjesmama, po običajima (...)* (HHN, 374). Ovdje je Humo pogrešno pripisao ovaj citat Alaupoviću. Radi se o odlomku iz teksta Ljudevita Gaja, objavljenog u *Danici ilirskoj* 1839. godine, a taj tekst citira Alaupović u svojoj monografiji o Jukiću (Alaupović 1907: 27). Ipak, poznato je da je Jukić “jedan od prvih Bosanaca koji se u XIX. vijeku zalaže za bosanski jezik – i to ne samo kao govor – prema kojem se može odrediti identitet zajednice (...)" (Vervaet 2013: 374). Slično o Jukićevu odnosu prema jeziku piše i Boris Čorić:

Njegova (Jukićeva, op. V.M) tumačenja jezičnih pojava nisu prihvatljiva, ali shvaćanje jezika kao zajedničkog izražajnog medija za šиру zajednicu, sasvim je prihvatljivo. On ilirski jezik u Bosni naziva bosanskim, ne hercegovačkim, ali njegovo je shvaćanje dovoljno široko da ostavlja mjesta za najobuhvatnija rješenja, koja u krajnjoj konsekvenци vode približavanju jugoslavenskih naroda. Jukić je razlike u jeziku vidio, ali se nije činio nevješt. On ih je podrazumijevao i razumijevao. (Čorić 1973b: 98).

Međutim, takav pristup prema Jukićevom shvatanju jezika, Humi ili nije bio poznat ili ga je zaobišao iz ideoloških razloga.

Humo ne spominje, ali je značajno navesti, da su se i ostali pisci koje navodi u svom pregledu, bavili jezičkim pitanjima. Posebno se to odnosi na Joanikija Pamučinu, u čijoj je ostavštini je pronađen i “rukopis Pamučinine zbirke turcizama” (Maksimović 1976: 22). Ovaj rječnik sadrži 645 turcizama koji su se koristili u tadašnjem hercegovačkom govoru. O njemu je pisao još 1910. godine Vladimir Čorović, koji je u njegovu opisu naglasio da je cilj ovog spiska ukazati na turcizme “kao elemenat jezika, koji se bezuslovno ima istisnuti iz njega” (Čorović 1910: 173). Pored toga, Čorović navodi i dio iz Pamučininog predgovora rječniku, u kojem on objašnjava da turcizmi imaju štetan utjecaj na govor naroda u Hercegovini i da njihova upotreba kvari izvorni narodni govor. Dakle, vidimo da ovdje Pamučina iskazuje jedan puristički stav prema turcizmima u našem jeziku. Takav stav je razumljiv, imajući u vidu činjenicu kada je nastalo to djelo, s jedne strane, a s druge strane “Pamučina nije u stanju da shvati nužnost unošenja turcizama u narodni govor i literarni izraz. Njegovo vrijeme je još uvijek bilo pod svježim odjekom posljednjih Vukovih bitaka za narodni jezik

i književnost. Zato je lako shvatljivo čistunstvo koje zastupa Pamučina (...)” (Maksimović 1976: 23). U svom članku, Čorović je iz Pamučininog rječnika izdvojio 147 riječi “kojih nema u Vukovu i Broz-Ivekovićevu rječniku, dalje u zbirci Đorđa Popovića ‘Turske i druge istočanske reči u našem jeziku’ i u zvaničnom izdanju ‘Sarajevskog lista’ ‘Turcizmi u Bosni’ (Sarajevo 1881.)” (Čorović 1910: 173). Zanimljivo je da Čorović navodi da je akcenat, “koji se govori u Mostaru”, stavljao “na riječi, koje su mi samom poznate” (Čorović 1910: 173). Ovaj rječnik iz nepoznatih razloga nikada nije štampan.

Jedna jezičko-pravopisna zanimljivost vezuje se i za jezik Bašagićeva ciklusa “Rodoljupke”. One su se najprije pojavile 1890. godine cirilicom u *Bosanskoj vili*, a godinu kasnije su štampane latinicom u *Pobratimu*, časopisu hrvatske nacionalne orijentacije. U tom časopisu štampane su “bez ikakve druge, osim pravopisne promjene” (Rizvić 1990: 69). Ovo govori “dovoljno rječito u smislu elasticiziranja ranije nominirane nacionalne simpatije njihovog autora” (Rizvić 1990: 69). Humo u svom eseju ne spominje ovo novo štampanje “Rodoljupki”, već samo njihovo izdanje i uredničku napomenu iz *Bosanske vile* o Bašagiću kao *Srbinu Muhamedovcu*. Iz ovoga vidimo da je pitanje jezika i pravopisa bilo političko pitanje usko vezano za nacionalnu orijentaciju svakog pojedinog pisca, ali također i činjenicu da su bošnjački pisci lutali u vrijeme kada još uvijek nisu imali svoj vlastiti književni časopis, što će se promijeniti tek 1900. godine pojavom *Behara*. Također, govoreći o Kočiću, Humo ne spominje njegov stav prema jeziku, iako je poznato da je Kočić imao veoma izražen stav o pitanju jezika, utjecaju stranog jezika na maternji, te o pitanju jezika u saboru i školskim udžbenicima, o čemu govore njegovi članci “Za srpski jezik” (Kočić 1961: 311–316), zatim “Jezik u zakonskim tekstovima” (Kočić 1961: 328–331), kao i u tekstu “Jedna korisna ustanova” (Kočić 1961: 306–310).

## Jezik Huminog eseja

Kad je riječ o jezičkom izrazu koji sam Humo koristi, onda treba reći da je njegov esej u cjelini napisan ekavicom. Međutim, našu pažnju privukla su dva detalja u tekstu, gdje je Humo pokazao određenu nedosljednost

prilikom upotrebe ekavizma. Govoreći o Simi Milutinoviću Sarajliji, Humo kaže: *On luta po Njemačkoj i Austriji, u Lajpcigu sluša filozofiju, upoznaje se sa Geteom, Grimom i Ulandom* (HHN, 369), a drugi primjer je citat iz Kranjčevićeve pjesme *Moj dom*, gdje u jednom stihu stoje naporedo i ekavski i ijekavski oblik: *Gde raj da ovaj prostrem, uzalud svijet prosim* (HHN, 373). Dilema je mogla biti riješena jedino uvidom u građu, u rukopise samog pisca.<sup>17</sup> Odmah treba reći da, nažlost, još uvijek nemamo cjelovitu studiju o jeziku Hamze Hume<sup>18</sup>, a da je samo pitanje odnosa između ekavizama i ijekavizama u Huminom jezičkom izrazu veoma složeno. Mi ćemo se ovdje ograničiti na građu u koju smo imali uvid.

Na početku treba reći da je upotreba ekavizama bila u velikoj mjeri uvjetovana vanlingvističkim, kulturnohistorijskim razlozima, važećoj jezičkoj politici u periodu između dva svjetska rata, političkom uvjerenju i osjećaju samog pisca. Proces polarizacije bošnjačkih pisaca na srpsku i hrvatsku stranu može se pratiti još od austrougarskog perioda, tj. od početaka razvoja novije bošnjačke književnosti. Taj trend se nastavio i u vremenu nakon Prvog svjetskog rata, a nije zaobišao ni samog Humu, koji je mnoga svoja djela štampao ekavicom. Generalni stav koji govori o pitanju ijekavizacije i ekavizacije jezika u Bosni i Hercegovini u vrijeme između dva svjetska rata svodi se na to da su vanlingvistički razlozi, kao i mjere zvanične jezičke politike Kraljevine Jugoslavije uvjetovali veću prisutnost ekavice u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini u to doba. O tome Milan Šipka piše u analizi jezičke situacije u Bosni i Hercegovini u međuratnom periodu: “Ijekavsko (i ikavsko) stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo je u to vrijeme izloženo ekavizaciji (preko vojske, akata centralne administracije, stručnjaka, pa i nastavnika s

<sup>17</sup> Građa je analizirana na rukopisnom fondu Hamze Hume koji se čuva u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, pod naslovom *Zbirka Hamza Humo*, raspoređena u dvije kutije. Zahvaljujem uposlenicima Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti na susretljivosti i pomoći prilikom rada na građi.

<sup>18</sup> Izuzetak od tog pravila čini zbornik radova s naučnog skupa “Slovo o Hamzi Humi”, održanog 2016. godine, u kojem se nalazi sedam radova, koji jezik ovog pisca tretiraju s aspekta pragmalingvistike, stilistike, sintakse, dijalektologije, leksikologije, frazeologije. Uporediti: Hadžizukić, Dijana; Šator, Edim (ur): *Naučni skup Slovo o Hamzi Humi: zbornik radova*, Fakultet humanističkih nauka–Institut za jezik, Mostar–Sarajevo, 2017.

ekavskog područja itd.), mada bez vidljivog rezultata u govornoj praksi, posebno na dijalekatskom nivou” (Šipka 2005: 414–415). Slično se može reći i za jezik pisaca tog perioda: “U Bosni i Hercegovini stvarali su, pored ostalih, Hasan Kikić, Hamza Humo, Marko Marković, Jovan Radulović, Novak Simić, Zvonimir Šubić, Zija Dizdarević i Isak Samokovlija –svi (...) domaćim ijekavskim izgovorom” (Šipka 2005: 415). To zapravo znači da je ekavski refleks u Huminom književnojezičkom izrazu, pa i u ovom eseju, uvjetovan vanlingvističkim razlozima, a ne jezičkim osjećajem samog pisca, što u većoj mjeri potvrđuje i Humina rukopisna zaostavština.

Važno je istaći da o jeziku ovoga eseja, pa i o odnosu između ekavizama i ijekavizama u njemu možemo zaključivati samo posredno, budući da u Huminoj zaostavštini pohranjenoj u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine taj rukopis nije pronađen. Međutim, pouzdanije podatke mogu nam dati rukopisi koji su pisani u istom vremenskom periodu (20-ih godina XX vijeka), kad i ovaj esej. Generalni utisak o odnosu refleksa “jata” u Huminoj rukopisnoj zaostavštini je taj da je uglavnom prisutan ijekavski, odnosno jekavski refleks, dok ima nekih rukopisa u kojima je prisutno miješanje refleksa. Također, u pojedinim tekstovima primijećeno je da se refleks u rukopisu (najčešće ijekavski) razlikuje od onoga u štampanome djelu (najčešće ekavski), što je donekle razumljivo imajući u vidu činjenicu da je Humo pojedina svoja djela objavio u Beogradu.

Kao primjer mješovitoga refleksa “jata” u rukopisima navodimo tekst “Hercegovački pejsaži”<sup>19</sup>, iz 1927. godine u kojem nalazimo sljedeće primjere: *ljetnji, cvet, beleže, blešte*. Međutim, iste godine Humo piše tekst pri povijetke “Srebrena”<sup>20</sup>, u kojoj u potpunosti nalazimo ijekavski refleks: *pjesma, vjetar, bijela*. Mješoviti refleks nalazimo i u tekstu pri povijetke “Pod koracima vremena”<sup>21</sup>, prepisanom iz beogradskog lista

<sup>19</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-1512.

<sup>20</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-7475.

<sup>21</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-7523.

*Politika* iz 1928. godine: *kolenović, poslednje, nesvijesno, zvijer, zanijemila, pjesma.*

Godine 1929. Humo pretežno piše ijekavskim refleksom: primjer za to su tekstovi pripovijetke “Sanjarija”<sup>22</sup>, prepisane iz beogradske *Politike*, u kojoj nalazimo sljedeće primjere: *bijele, sniježne, lijepе*. Iste godine Humo prepisuje pripovijetku “Na pripeci”<sup>23</sup>, ranije štampanu u sarajevskom časopisu *Bosanska pošta*, također ijekavski: *bijeli, svijetli, smiju, nasmijano*.

Zanimljiv primjer vanlingvističkog utjecaja na jezik Humine književnosti predstavlja pripovijetka “Priča o ljubavi”<sup>24</sup>. Tekst je najprije (1928. godine) prepisan iz *Politike* i u prepisu nalazimo ijekavski refleks: *djevojački, tješnje, proljeće, smiješi*. Ista priča uvrštena je u zbirku pod naslovom “Pripovetke”<sup>25</sup> štampane u izdanju Srpske književne zadruge u Beogradu 1932. godine, u potpunosti ekavskim refleksom: *devojački, tešnje, proleće, smeši*. Dakle, u ovom primjeru je očigledno da je Humo pisao ijekavski, a da je rukopis kasnije, u pripremi za štampu prepravljen u ekavicu.

Možemo zaključiti da, u vrijeme kada piše esej “Nacionalizam u bos.-herc. književnosti”, uglavnom u rukopisima piše ijekavski, dok je u manjem broju rukopisa prisutan mješoviti refleks, kakav je pokazan u ovom eseju. Pretpostavka je da su ijekavski primjeri iz ovog teksta (*Njemačka, gde*) možda slučajno ostali neekavizirani. Također je moguće da je esej pisan ijekavicom, a da je do ekavizacije došlo prilikom pripreme za štampu. Međutim, to se bez uvida rukopis samog eseja sa sigurnošću ne može tvrditi.

Ono što se može kazati jeste da je pitanje jezičkog izraza u djelima Hamze Hume veoma složeno, a da unutar cjeline tog izraza pitanje

<sup>22</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-7495.

<sup>23</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-7531.

<sup>24</sup> Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*, rukopis I-7530.

<sup>25</sup> Humo, Hamza: “Priča o ljubavi”, u: *Pripovetke*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1932, str. 21–25.

odnosa prema refleksima “jata” u štampanim djelima i rukopisima predstavlja poseban problem. Na ovo pitanje mogu odgovoriti samo buduća pažljiva jezička ispitivanja ovog izraza. Sigurno je da su na jezički izraz pisaca međuratnog perioda utjecali mnogi vanlingvistički faktori, što se može pripisati ukupnom kulturnohistorijskom ambijentu u kojem su ti pisci djelovali.

## Humini pogledi na bosanskohercegovačku književnost

U vrijeme kada piše tekst *Nacionalizam u bos.-herc. književnosti* Hamza Humo je član Grupe sarajevskih književnika i urednik časopisa *Gajret*. Uređivanje tog lista od 1928. do 1930. godine “obilježeno je uređivačkom i književnom ličnošću Hamze Hume” (Rizvić 1980: 95). U to vrijeme *Gajret* mijenja ime u “Srpsko muslimansko kulturno-prosvjetno društvo”, čime se naglašava njegova prosrpska nacionalna orijentacija, odnosno činjenica da se oko *Gajreta* okupljaju intelektualci koji nemaju ništa protiv “nacionaliziranja Muslimana” u pravcu srpske nacionalne ideje. U vrijeme kada je napisan ovaj esej, Humo već ima objavljena sljedeća djela: zbirke pjesama *Nutarnji život* (1919), *Grad rima i ritmova* (1924), *knjigu lirske proza Sa ploča istočnih* (1925), zatim zbirke prijevjeta Strasti (1923), *Pod žrvnjem vremena* (1928) i roman *Grozdanin kikot* (1927). Dakle, u tom periodu Humo je već bio napisao neka od svojih najznačajnijih djela. Također, on je i u nekim esejima istakao svoje poglедe na razvoj književnosti. Takvi su, na primjer, eseji: “Bosna i njen književni i stvaralački akcenat”, “Iz zaboravljene književne Bosne” ili “Mi, Bosna i naš izraz u reči”<sup>26</sup>. U svim tim tekstovima Humo ističe veoma značajan utjecaj narodne književnosti, kako epske, tako i lirske na razvoj bosanskohercegovačke literature uopće. Za Humu je, kako to kaže u eseju “Mi, Bosna i naš izraz u reči”, književnost “predstavnik izraza jedne sredine ili jednog naroda, i to glavni predstavnik (...)” (Humo 1976:121). Drugi značajan utjecaj na našu književnost ostavila je istočnjačka literatura: “Ovo istočnjačko upada u oči i kod Muslimana pisaca. Smisao za lirsko, slikarsko, kao i senzibilno izražavanje struji

<sup>26</sup> Svi ovi eseji štampani su u šestoj knjizi Huminih sabranih djela: Humo, Hamza: *Eseji*, Sabrana djela, knjiga 6, priredio Muhsin Rizvić, Svjetlost, Sarajevo, 1976.

kroz stranice njihovih dela.” (Humo 1976:123). Humo, u eseju “Bosna i njen književni i stvaralački akcenat” piše da “o nekom književnom životu u Bosni može biti govora tek posle razvoja urbanizma u ovoj pokrajini (...), a on je razvijen “pod upravom Osmanlija i pod uticajem Istoka” (Humo 1976:118). Dakle, on smatra da su historijske prilike u mnogome utjecale na razvoj književnog života u Bosni i Hercegovini, i da književnost koja se stvara nije samo izraz narodnog duha, već i rezultat dugotrajnog historijskog razvoja. Iako su ovi eseji nastali nakon teksta o kome se govori u ovom radu, u njima je Humo u osnovi ponovio sve one teze koje je postavio u tekstu *Nacionalizam u bos.-herc. književnosti*, koji je predmet naše analize.

### Bosanskohercegovačka književnost u Huminom viđenju

Kao što sam naslov njegova teksta govori, Humo smatra da je nacionalizam osnovno obilježje bosanskohercegovačke literature. Pri tome, nacionalna boja u književnosti je nešto “samoniklo” i “vezano za nesretne istorijske prilike u kojima se naš narod nalazio, jer je to odsev njegove patnje i nadanja” (HHN, 366). Početak razvoja bosanskohercegovačke književnosti, Humo vezuje za vrijeme osmanske vladavine, ne priznajući srednjovjekovnu književnost: “Epohe, pritisnute mrakom srednjeg veka, potpuno su neme za stvarno saznanje. Tek tu i tamo izbjije pokoj usamljeni glas da se opet izgubi i utiša u teškoj pustoši” (HHN, 366). Najveći utjecaj na književni život u Bosni i Hercegovini, “kod sva tri tabora” imala je narodna književnost. U narodnoj književnosti, posebno epskoj i lirskoj poeziji, ovaploćuje se narodni duh. Narodna pjesma postaje način iskazivanja nacionalne svijesti, a njena važnost za razvoj novije bosanskohercegovačke književnosti je neprocjenjiva: “(...) narodna pesma postaje temelj naše nacionalne književnosti i izrasta iz nje zanosno i borbeno, kristališući postepeno svoje forme do čisto umjetničke savršenosti” (HHN, 367). Nacionalizam u bosanskohercegovačkoj književnosti Humo prepoznaje i u nekim tekstovima alhamijado-literature.

U tom kontekstu ističe odlomak iz pjesme “Poziv na vjeru” Muhameda Hevaija Uskufija<sup>27</sup> navodeći sljedeće stihove:

(...)

*Otar jedan, jedna mati  
Prvo bi nam valja znati,  
Jer čemo se paski klati?*

Ili:

*Nek ne čini silu Slâvu  
Ne primiči nek se lavu  
Nek uznade svetog Savu  
Hod te nami vi na viru! (HHN, 367)*

Humo ovu pjesmu smješta u drugu polovinu XVII vijeka, interpretirajući je kao glas za “naciju i njenu zajednicu (...) iz onog tamnog doba kad je razlika u verama pretila da učini razliku u dušama”, odnosno kao “poziv svojim hrišćanskim sunarodnicima (...)" (HHN,367).

Pjesma “Poziv na vjeru” ima ukupno 25 strofa od po četiri stiha, a Humo u svom tekstu citira 10. i 12. strofu. U *Zborniku alhamijado književnosti*,<sup>28</sup> te strofe glase ovako:

*Otar jedan jedna mati  
prvo bi nam valja znati!  
Jer čemo se paski klati?  
Hod'te nami vi na viru!*

\*\*\*

*Nek ne čini silu, slavi,  
ne priliči ništa lavu,*

<sup>27</sup> Muhamed (Mehemd) Hevai Uskufi (1601/2–1651), rođen u selu Dobrnići kod Donje Tuzle. Pjesnički pseudonim mu je Hevai (Zračni). Školovao se u Carigradu. Bio je jedan od prvih pjesnika na orijentalnim jezicima. Sastavio je 1631. godine i tursko-bosanski rječnik u stihovima *Potur- Şahidija*. Hevai je svoj jezik uvijek nazivao bosanski. (Isaković 2002: 244–245).

<sup>28</sup> Primjere alhamijado-literature upoređivat čemo s tekstovima iz knjige Muhameda Hukovića, *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo, 1997, uz skraćenici (ZAK).

*nek uznađe svetog Savu  
hod'te nami vi na viru! (ZAK, 144).*

Vidimo da se tekst pjesme koji je Humo dao neznatno razlikuje od teksta iz zbornika, što može upućivati na činjenicu da se Humo služio nekom drugom varijantom ove pjesme. O pjesmi saznajemo da je napisana 1651. godine i da je “izazvala podijeljeno mišljenje istraživača, odnosno oprečno je tumačena: kao poziv na promjenu religijskog uvjerenja i kao poziv na suživot, na povjerenje. Međutim, prevladalo je mišljenje da je to ipak izraz tolerantnog odnosa Hevajije prema pripadnicima drugih religija (...)” (ZAK, 142). Drugo tumačenje ove pjesme je da ona pripada “stihovanim poslanicama (...) koje imaju stilizaciju poziva ili poruke (...)” i koje “imaju agitacionu, misionarsku i političku namjenu, a njihovo razlaganje pored tona razumnog, mada tendencioznog uvjeravanja, savjetovanja, poučavanja u preimućstva islama (...)” (Rizvić 1997:15). Humo se u svojoj interpretaciji pjesme priklanja drugoj koncepciji, prema kojoj je ona poziv na zajedništvo s pripadnicima drugih konfesija. To može biti povezano s tada aktuelnom ideologijom jugoslovenstva. Tumačeći ovu pjesmu Humo upozorava na vrijednost ovog teksta, rezignirano dodajući: “(...) ovaj glas ostaje usamljen jer verski bedemi su još visoki da bi kroz njih moglo da prodre bratsko dozivanje” (HHN, 368). U nastavku analize ove pjesme, Humo potcrtava da je osnovna odlika alhamijado-literature u njenom “verskom naglasku, iz kog razloga pomenuti Hevâjini stihovi ostaju još usamljeniji, pa zato i od sporednjeg značaja” (HHN, 368). Hevajina pjesma za Humu je usamljeni glas u tami općeg vjerskog nepovjerenja koje je vladalo u Bosni u XVII vijeku. Humino kazivanje u ovom zborniku o Uskufiju spominje i Lamija Hadžiosmanović (1982), praveći interesantnu paralelu između Uskufija i Matije Divkovića. Naime, ona primjećuje da su Uskufi i Divković savremenici, ali i da su zbog kulturoloških okolnosti udaljeni jedan od drugoga. Istiće također i činjenicu da su se franjevačka i alhamijado književnost razvijale gotovo istovremeno na istom, bosanskom prostoru: “Dok se gotovo istovremeno i na istim prostorima razvijala alhamijado pismenost i literatura, franjevci su stvarali literarno-nabožno-poučne tekstove na maternjem jeziku i slavenskom

pismu bosančici” (Hadžiosmanović 1982: 324). Od ostalih pisaca alhamijado-literature, Humo spominje Umihanu Čuvidinu<sup>29</sup> i Šefkija (Mula Mustafu Bašeskiju, op V.M). On kaže da su se “u ovo doba svetovnom književnošću bavili samo muslimani, među kojima su, između ostalih vredni pomena pesnici Šefkija i Umihana Ćujdina, jer pевају у duhu narodne poezije” (HHN, 368). Nakon toga citira ova dva stiha iz pjesme Umihane Čuvidine “Sarajlije iđu na vojsku protiv Srbije”:

*Evo ima devet godin' dana  
Kako cvili zvornička fukara.* (HHN, 369)

U Zborniku alhamijado književnosti, stihovi glase drugačije:

*Evo danas sedam godin' dana  
Kako cvili bosanska fukara.* (ZAK, 42)

To nije čudno budući da se u literaturi navodi da “postoje dvije verzije pjesme *Sarajlije iđu na vojsku protiv Srbije* – jedna sačuvana u Travniku, druga u Mostaru” (Isaković 2002: 254). U zborniku je pjesma tematski svrstana u ljubavne pjesme. Isto tako, u književnohistorijskoj literaturi se kaže da se ova pjesma “po svojim unutarnjim i stilskim kvalitetama (...) ni po čemu ne razlikuje od narodne epsko-lirske pjesme (...), što “pokazuje da je jednoj ženi–pjesnikinji narodna poezija bila daleko poznatija i bliža kao pjesnički uzor negoli ovo ozbiljno i ponekad usiljeno stihotvorstvo” (Rizvić 1997: 18). Novija literatura u pitanje dovodi i samo uvrštavanje Umihane Čuvidine u korpus alhamijado-literature i svrstava je u korpus narodne književnosti: “(...) sasvim se opravданo može posumnjati da pjesme Umihane Čuvidine ne spadaju u naslijede alhamijado literature. Dobar razlog za ovu sumnju jeste taj što pjesme nisu sačuvane na arebici” (Kalajdžija 2019: 162). Ovdje je također zanimljivo i to da Humo navodi da je prezime pjesnikinje Ćujdina. Inače, ovaj antroponim se u literaturi pojavljuje različito: Čuvidina, Ćujdina, Ćujdina, što “u izvjesnom smislu podrazumijeva morfološku neujednačenost ovog antroponima” (Kalajdžija 2019: 166). Ova različitost ukazuje na tri stvari: problem “različitog čitanja reformirane arebice”,

<sup>29</sup> Umihana Čuvidina (1794–1870), stvarala unutar kompleksa alhamijado-literature. Ona je “prva poznata pjesnikinja Bošnjakinja i jedna od prvih pjesnikinja na našem jeziku” (Isaković 2002: 255).

nekonzistentnost u “transliteraciji s arapskog pisma na latinicu”, i na koncu “eventualnu nestabilnost zaživljenosti arebičkog pravopisa kod nas” (Kalajdžija 2019: 166).

Što se tiče Ševkija, iako Humo ne navodi niti jedan njegov stih, može se konstatovati da je riječ o pjesničkom pseudonimu čuvenog ljetopisca Mula Mustafe Bašeskije: “Ime mu je Mula Mustafa Bašeskija, a pjesnički pseudonim Ševki (Svijetli)” (Isaković 2002: 222). Pored čuvenog *Ljetopisa*, “ostale su zapisane i nekolike njegove pjesme na bosanskom i turskom jeziku (... )” (Rizvić 1997: 20).

Jačanje nacionalizma u bosanskohercegovačkoj književnosti Humo kontekstualizira tek u XIX vijek i to povezuje s pojavom ilirskog pokreta u Hrvatskoj i djelatnošću Vuka Karadžića u Srbiji. On to izravno i navodi: “Vukov uspeh u sabiranju narodnog blaga i glasovi Ilirskog pokreta nalaze svoj odjek u Bosni, pokreću duhove i romantičarski raspiruju sanje i nadanja o slobodi nacije i njenom preporodu” (HHN, 369). S tim u vezi posebno potcrtava djelatnost sljedećih pisaca: Joanikija Pamučine, Prokopija Čokorila, Stake Skenderove, Luke Grđića Bjelokosića i Ate Markovića Slome. Isto tako, kao značajan vidi utjecaj časopisa *Srpsko-dalmatinski magazin*, koji “pušta prve zrake svetla u učmalu Bosnu i njegov uticaj zapaža se najjače u Mostaru” (HHN, 369). Dakle, Humo značajnim za razvoj nacionalizma u bh. književnosti smatra rad hercegovačkih kaluđera Joanikija Pamučine<sup>30</sup>, Prokopija Čokorila<sup>31</sup> i sarajevske književnice Stake Skenderove.<sup>32</sup> Značaj ovih pisaca Humo vidi u njihovom radu na skupljanju narodnih umotvorina i saradnji u

<sup>30</sup> Joanikije Pamučina (1810–1870), narodni dobrotvor, svećenik, književnik. Rođen u Trebinju, a skoro cijeli život je proveo u Mostaru, gdje je razvio značajnu kulturno-prosvjetnu djelatnost. Pored crkvenog rada, bavio se književnošću, skupljanjem narodnih umotvorina i etnološkim istraživanjima. Najpoznatija njegova djela su: *Život Ali-paše Rizvanbegovića* (1859. godine na ruskom jeziku), te *Šaljive srpske narodne pripovijetke* (1902). Više o njemu pogledati u Maksimović 1976, Okuka 2005.

<sup>31</sup> Prokopije Čokorilo (1802–1866), mostarski paroh i pisac. Najpoznatija njegova djela su: *Ljetopis Hercegovine 1831–1857* (1858. godine na ruskom jeziku), *Ljetopis pravoslavne crkve mostarske 1856. godine* (1889), te *Dnevnik* (1913). Više o njemu pogledati u Maksimović 1976, Okuka 2005.

<sup>32</sup> Staka Skenderova (1831–1891), sarajevska učiteljica i književnica. Osnovala je prvu žensku školu u Sarajevu 1858. godine. Njena najpoznatija knjiga je *Ljetopis Bosne 1825–1856.* (1859. godine na ruskom jeziku). Više o njoj pogledati u Maksimović 1976, Okuka 2005.

*Srpsko-dalmatinskom magazinu*. Značaj ovog časopisa koji je izlazio u Zadru od 1836. do 1873. godine, a u kome su sarađivali navedeni pisci je u tome što se “stavio u službu srpskih nacionalno-integracionih procesa, a sredstva za ostavriwanje tih ciljeva preporodnog pokreta bili su jezik, prosvjeta, edukacija i afirmacija autentične narodne kulture” (Okuka 2005: 281).

Govoreći o literaturi u prvoj polovini XIX vijeka, Humo navodi primjer Sime Milutinovića Sarajlije<sup>33</sup> kao pisca u čijem se djelu oslikava nacionalni duh. On kaže da je Milutinović “u ovo doba jedini Bosanac koji uživa glas uvaženog pisca, ali on nije vezan za Bosnu ni njeno narodno blago” (HHN, 369). Njegova djela su šireg zamaha i u njima on “prevazilazi ondašnju Bosnu koja je tek u početcima svog buđenja” (HHN, 369). Humo ističe Milutinovićev boravak u Evropi, gdje se upoznao s tadašnjom evropskom literaturom i filozofijom, kao i njegovo poznanstvo s velikim njemačkim pjesnikom Johanom Wolfgangom Geteom. Od svih Milutinovićevih djela Humo najviše ističe njegov ep *Serbijanka* (1826), u kojem “slavi piemontešku ulogu mlade Srbije” (HHN, 369). Ep *Serbijanka* Milutinović je štampao u Lajpcigu “zbog tamošnje blage cenzure” (Nedić 1962a: 99). Ep je “pisan oko pet godina (1820–1824)” i u njemu se “Milutinović prihvatio rada na epu o Srpskom ustanku” (Nedić 1962b: 15). Međutim, iako mu je tema bila bliska i savremena, u njemu je pjesnik pokazao određene slabosti prije svega u obimu i rasporedu građe, te tehnicu pisanja, jer je “spev razbijen u paramparčad”, “nikakva zajednička snaga ne drži na okupu rastureno komađe”, a “mnoga pevanja su opširni hroničarski izveštaji” (Nedić 1962b: 15). Jedina pozitivna kritika može se dati jeziku *Serbijanke*, jer je u tom djelu Milutinović napravio mali, ali značajan pomak od ruskog i crkvenoslavenskog jezičkog izraza, ka narodnom govoru. Još jednu karakteristiku

<sup>33</sup> Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847), pisac, učitelj, službenik. rođen je u Sarajevu, ali je vrlo rano (sa 9 godina) otišao u Zemun. Od tada živi na raznim mestima, ali najduže u Srbiji i Crnoj Gori. Bio blizak s Njegošem i Vukom Karadžićem. Učestvovao u oba srpska ustanka. Pisao poeziju, epove, drame, bavio se skupljanjem djela narodne književnosti. Poznata djela: *Istorija Crne Gore od iskona do novijega vremena* (1835), ep *Serbijanka* (1826), zbornik narodnih pjesama *Pjevanija crnogorska i hercegovačka* (1833), drame *Dika crnogorska* (1835) i *Tragedija Obilić* (1837). Više o njemu pogledati u: Nedić (1962a).

tog jezika čine kovanice, odnosno riječi koje sam pjesnik stvarao i u čemu je znao i pretjerati. Zbog toga je jezik *Serbijanke* neobičan. (Nedić 1962b: 18–19). U kasnijim djelima Milutinović će praviti sve veći i veći pomak ka narodnom jezičkom izrazu.

Grga Martić<sup>34</sup> prema Huminom mišljenju, “kroz svoje vešto balansiranje u opasno promjenljivim prilikama, ostaje ipak u duši Bosanac” (HHN, 369). Balansiranje se odnosi na fra Grgin politički talentat, i njegove dobre odnose s tadašnjim upraviteljima Bosne: Topal Osman-pašom i Omer-pašom Latasom, koristeći ih “za zaštitu interesa kataličke crkve i franejavačkog reda (... )” (Kecmanović 1956: 10). Po dolasku austrougarske, Martić postaje njen vatreni pristalica, i “već peva ‘Uz Bosnu Filipović’, polažući sve nadu u nj” (HHN, 370). Ova pjesma koju spominje Humo, zapravo je dio Martićeva najpoznatijeg djela – epa *Osvetnici*, a njen puni naslov je *Posjednuće Bosne i Hercegovine po cesaro-kraljevskoj vojsci god. 1878. Bojevi. Uz Bosnu Filipović*<sup>35</sup>. Radi se o jednoj prigodničarskoj pjesmi, napisanoj u maniru narodnog epskog deseterca, koja opisuje kretanje vojske generela Filipovića prilikom zaузimanja Bosne u ljeto 1878. godine od Turskog (Bosanskog) Broda, preko Dervente, Tuzle, Maglaja, Zenice, Visokog do Sarajeva. Opisuje i otpor koji je pružen austrougarskoj vojsci, posebno u Sarajevu. Generala Filipovića opisuje romantičarski:

*A kakav je na uzrast junače –  
Ni tu mu ga ne urekle vile –  
Kanda ga je rodila Ličanka.  
Pa vjera je ! i rodila draga,  
I ne slala da joj čuva blaga,*

<sup>34</sup> Fra Grga Martić (1822–1905), bio je bosanskohercegovački franjevac, političar i književnik. Martić je stvarao djela u duhu franjevačke literarne tradicije, a kasnije i u duhu narodne književnosti. Saradivao je u mnogim tadašnjim listovima i časopisima: *Danica*, *Kolo*, *Srpski narodni list*, *Bosanski prijatelj*. U drugoj fazi svog stvaralaštva Martić piše literaturu inspirisanu idejama ilirskog pokreta. Poznat je njegov doprinos na skupljanju djela narodne književnosti. Poznata djela su: *Osvetnici* (1893), *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* (1858), *Zapamćenja* (1829–1878) (1906). Više o njemu u Kecmanović 1956.

<sup>35</sup> Tekst donosimo prema knjizi: Fra Grgo Martić, “Iz Osvetnika”, u: *Izabrani spisi*, predio Ilija Kecmanović, Svjetlost, Sarajevo, 1956, str. 49–159. Pjesma o Filipoviću na str. 142–159.

*Nò ga je rodjka caruz darovala,  
Da joj čuva Liku od turaka,  
I da Bosnu razgovori tužnu.* (Martić 1956: 144)

Isto tako opisuje slavodobitan ulazak Filipovićeve vojske u Sarajevu, gdje pokazuje da austrougarsku vojsku smatra oslobođilačkom:

*Još mu većma lišće procvjetalo,  
Kad' orlova razmagnula krila,  
Da se slavi cesarovo zdravlje  
Sto i jedan odpuknulo zdravlju,  
A čete se prikupile slavlju.  
U grad udje slavodobitniče,  
A za njime generali silni,  
Pobočnici, oficiri mladi,  
Hrabre čete što čuvaju glavu,  
Za njime se redovite nižu (...)* (Martić 1956: 158)

Humo citira sljedeći odlomak iz Martićevih *Osvetnika*, navodeći da se Martić na ovaj način “nada oslobođenju od braće Šumadinaca i Crnogoraca” (HHN, 369).

*Evo znaka iz oba oblaka:  
Što sa sinjeg zamračio mora,  
To će dićse bojna Crna Gora  
I u zemlju naljeć Hercegovu;  
A što ti se sa Dunaja vija,  
To će ustati silna Šumadija,  
Pa u Bosnu navaliti spravna (...)* (Martić 1956: 102).

Riječ je o dijelu *Osvetnika* koji govori o srpskom ustanku.<sup>36</sup> Navođenje ovog citata vjerovatno je u službi potcrtavanja uloge Srbije kao temelja ujedinjenja svih jugoslavenskih naroda. U pjesmi ima i elemenata panslavizma, karakterističnih za ideje ilirskog pokreta, koje je Martić podržavao:

<sup>36</sup> Fra Grgo Martić, “Iz Osvetnika”, u: *Izabrani spisi*, priredio Ilija Kecmanović, Svjetlost, Sarajevo, 1956, str. 49–159. Pjesma pod naslovom “Bojevi: Srbski prvi”, na str. 102–109.

*Kad se srbske savrvile vojske,  
I sredale u šerege bojne,  
Tu se istom braća upoznala,  
Tu je brata Čeha i Hrvata,  
Nije malo Rusa ni Bošnjaka,  
A nigda će nestati Poljaka,  
Gdjegod bila krvna razgovora (...) (Martić 1956: 104)*

Govoreći o Ivanu Franji Jukiću<sup>37</sup> Humo kaže da u njemu i Grgi Martiću “pulsira duša Bosne” (HHN, 369). Navodi da je Jukić “ne odstupa od svoje ilirske ideologije” i “ne dopušta da srpsko i hrvatsko ime potisne bosansko” (HHN, 370). U skladu s ilirskom ideologijom Jukić smatra da u Bosni žive Iliri, i zbog toga se, prema Huminom mišljenju, “ne uzdiže do prave nacionalne svesti” (HHN, 370). Humo zatim navodi Jukićev doprinos u književnosti: skupljanje narodnih umotvorina, pokretanje časopisa *Bosanski prijatelj*, te njegove geografske i historiografske rade. Od Jukićevih djela spominje *Slavodobitnicu*<sup>38</sup>, objavljenu 1851. godine u drugoj knjizi *Bosanskog prijatelja*, a štampana je i zasebno u Gajevoj štampariji u Zagrebu. U ovom izdanju “na posljednje dvije strane [nalazi se] rječnik turcizama” (Ćorić 1973a: 225). Slavodobitnica je napisana u formi epske narodne pjesme, u desetercu i govori o tome kako je Omer-paša Latas došao u Bosnu i ugušio bunu bosanskih prvaka. Govoreći o ovom djelu, Boris Ćorić dovodi u pitanje Jukićovo autorstvo, pa navodi da se “ne može sa sigurnošću tvrditi da je Jukić učestvovao u pisanju i ako jeste, šta je njegovo” (Ćorić 1973b: 89). Inače, *Slavodobitnica* je zajedno s pjesmom *Pozdrav Napretku*, koju je

<sup>37</sup> Ivan Franjo Jukić (1818–1857), bosanski franjevački pisac, putopisac, književni historičar, sakupljač narodnih umotvorina, etnograf, pokretač časopisa *Bosanski prijatelj*. Najzrazitiji je predstavnik ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Više o njemu pogledati u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela I–III*, priredio Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo 1973.

<sup>38</sup> Puni naslov *Slavodobitnice* glasi: Slavodobitnica svietlomu gospodaru Omer-paši carsko-turskomu muširu, seraskeru od ciele rumelisko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redovah i carsko-ruskog sv. Ane pèrve klase. Prikazana miesto svuih kristjanah u Bosni, prigodom srietno nadyladane bune bosanske. Od I.F.Jukića i Ljub. Martića, franciskanah bosanskih (Jukić 1973, III: 224). U ovom radu citate iz teksta *Slavodobitnice* dajemo prema tekstu iz druge knjige Jukićevih *Sabranih djela* (Jukić 1973, II: 171–193).

napisao fra Grga Martić, bila uz putopise, memoare i biografije “originalni prilog prvog bosanskog književnog časopisa” (Ćorić 1973b: 89). Od čitave *Slavodobitnice* Humo navodi samo jedan stih:

*Leže Bosna i Hercegovina* (HHN, 371).

Taj stih se nlazi pri kraju pjesme, u trenutku kada se opisuje kako se Omer-paša, nakon što je porazio krajiske borce, trijumfalno vratio u Travnik, *da uredi Bosnu na krajini, i Pravdu dieli i Turcim i raji:*

*Sokolovi i gospodo draga!*

*Nije lazum dugo besiediti,*

***Leže Bosna i Hercegovina,***

*I Krajina podloži se tvrđa,*

*U njoj siede carska sudit pravda*

*A na bolje u sto dobrih časah!* (Jukić 1973, II: 189)

Kao što možemo vidjeti, Jukićev pravopis u ovom tekstu je ilirski i njega je Jukić prihvatio još od svojih prvih radova. Dokaz tome je njegov predgovor spisu *Početak pismenstva i napomena nauka kërstjanskoga na službu pučkih učionicah u Bosni* iz 1848. godine, u kojem Jukić izričito navodi da “u ovome izdanju uzet je novi pravopis (...)” (Jukić 1973, I: 94). Interesantno je da Jukić u svojim djelima spominje i pisce koje navodi i Humo. Najprije, u pozivu za pretplatu na časopis *Bosanski prijatelj* Jukić navodi Joanikija Pamučinu, kao jednog od ljudi koji će primati pretplatu za njegov časopis za mostarsku regiju (Jukić 1973, II:12). Također, u tekstu o narodnim pjesmama iz prve knjige *Bosanskog prijatelja* spominje i Simu Milutinovića Sarajliju, kao jednog od pregalaca na polju skupljanja narodnih umotvorina i navodi da je “izdao jednu knjigu najprije u Budimu potlam u Lipsku g. 1837. ‘Pievanija cèrnogorska i hercegovačka’ (...)” (Jukić 1973, II: 57). Humina generalna ocjena Jukićeva književnog rada nije povoljna jer on kaže da “aktivni nacionalni rad Jukićev sprečava razvoj njegova književnog talenta” (HHN, 371).

Od svih djela Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka<sup>39</sup>, Humo spomije njegovo *Narodno blago*, za koje kaže da je “velika zbirka poslovica,

<sup>39</sup> Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), bio je publicista, sakupljač usmenih narodnih umotvorina, političar, prevodilac i značajan javni i kulturni

anegdota i popularnih pesama”, nastala “pod uplivom Vuka Vrčevića” (HHN, 371). On smatra da je Kapetanović “poslednji od značajnijih narodnjaka” (HHN, 371), ne obrazlažući svoj stav. Vrčevićev utjecaj na Kapetanovića potcrtava i Muhsin Rizvić, navodeći da je “pravo i konkretno književno interesovanje pobudio u njemu skupljač narodnih umotvorina i običaja Vuk Vrčević, austrijski vicekonzul, s kojim je Kapetanović drugovao za vrijeme svog boravka u Trebinju polovinom sedamdesetih godina (XIX vijeka, op V.M), ne prekidajući to prijateljstvo ni kasnije” (Rizvić 1990: 49).

Kao najznačajniji srpski književni časopis u vrijeme austrougarske vladavine<sup>40</sup> *Bosanska vila*, razumljivo, zauzima značajno mjesto u Huminom pregledu bosanskohercegovačke književnosti. Navodeći da je po dolasku Austro-Ugarske nastupila “nova atmosfera” u našim krajevima, Humo posebno potcrtava značaj i ulogu *Bosanske vile*, kao jednog od najdugovječnijih književnih časopisa u Bosni i Hercegovini. On navodi da je značaj ovog časopisa “velik u nacionalnom smislu”, jer “kroz trideset godina svog izlaženja, ona može da posluži i kao ogledalo narodne svesti i narodnih težnji” (HHN, 371).<sup>41</sup> On najprije općenito ukazuje na dva osnovna puta kojim je časopis išao tokom godina svoga izlaženja. Jedan je narodnjački, u kojem prevladava nacionalno-romantičarsko shvatanje jezika i književnosti, s dominantnom građom iz oblasti narodne književnosti, a drugi književnoumjetnički estetski, koji nastupa oko 1908. godine, stupanjem na scenu generacije mlado-bosanaca sa zahtjevom da književnost postane manje nacionalna, a više književnost (Đuričković 1975a: 45–49). Nakon osnovnih informacija o časopisu i njegovoj koncepciji, prelazi na primjere književnosti iz časopisa koji, prema njegovu mišljenju, najbolje odražavaju nacionalnu koncepciju samog lista. Najprije citira pjesmu Alekse Šantića, koju je

---

radnik za vrijeme austrougarske uprave u BiH. Objavio je sljedeća djela: *Risalei ahlak* (1883), *Što misle muhamedanci u Bosni* (1886), *Narodno blago* (1887), *Boj pod Banjomlukom godine 1737.* (1888), *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1893), *Avdija. Poučna knjižica za školsku mladež* (1894), *Istočno blago* (1896–97). Uz to, pokrenuo je i list *Bošnjak*, prvi bošnjački časopis štampan latinicom. (Rizvić 1990).

<sup>40</sup> Od listova i časopisa prije okupacije Humo navodi sljedeće: *Bosanski prijatelj, Bosna, (Sarajevski) cvjetnik i Neretva*. Više o njima pogledati u Kruševac 1978.

<sup>41</sup> O *Bosanskoj vili* pogledati u: Đuričković 1975a, Đuričković 1975b i Kruševac 1978.

napisao povodom desete godišnjice časopisa, pod naslovom “Bosanskoj vili”-u proslavu njezine desetogodišnjice”. Pjesma je objavljena u 11. godištu časopisa, 1896. godine (Đuričković 1975b: 113). Napisana je u decembru 1895. Iz cijele pjesme, koja je pisana prigodničarskim i slavljeničkim tonom i koja ima jedanaest strofa od po četiri stiha Humo parafrazira sljedeće stihove iz treće strofe:

*Goneć sumrak, oblake i tamu,  
Nad Srpstvom si uzdizala krila* (Šantić 1896: 21)

Humo navodi da ovih godina (devedesetih godina XIX vijeka, op V.M), *Bosanska vila* postaje “veliki pobornik nacionalne misli” (HHN, 372). Od Šantićevih pjesama objavljenih u časopisu Humo još spominje četiri: “Srbinovo oružje”<sup>42</sup> i “Himna srpsko-pravoslavnog pjevačkog društva ‘Gusle’”<sup>43</sup>, zatim “Haj, slavno je Srbin biti”<sup>44</sup> i “Bori se!...”<sup>45</sup> Sve ove pjesme pripadaju nacionalno-romantičarskoj fazi u razvoju *Bosanske vile*, u kojoj je Šantić poezijom izražavao “borbenu, aktivističku i demokratsku koncepciju o ulozi pjesme, koja je od književnosti zahtijevala da ispunjava izvjesnu nacionalno-buditeljsku misiju, da mobilise nacionalnu energiju i pomaže nacionalni progres” (Đuričković 1975a: 153). Također spominje i čuvenu Šantićevu pjesmu “Ostajte ovdje”, objavljenu u prvom broju mostarskog časopisa *Zora* 1896. godine. Za *Zoru* kaže da je bila “cenjena u svoje vreme kao prvi časopis u Srpstvu” (HHN, 372). Od ostale Šantićeve poezije, Humo na drugom mjestu spominje pjesmu “Moja otadžbina”. To Šantićovo djelo je, uz djela Petra Kočića, “najdublje prožeto nacionalnim duhom” (HHN, 374). U poeziji Alekse Šantića “struji bol i nadanja cele nacije, ona kliče zanosno i uzdiže se do pobjede” (HHN, 374). Šantić “peva sasvim spontano naciji, jer to leži u njemu, jer je to deo njega, deo njegove nacionalne zajednice”

<sup>42</sup> Šantić, Alekса Ristov: “Srbinovo oružje”, *Bosanska vila* V/1890, 5, 1. Vidjeti i Đuričković 1975b: 112.

<sup>43</sup> Šantić, Alekса Ristov: “Himna srpsko-pravoslavnog pjevačkog društva ‘Gusle’”, *Bosanska vila* V/1890, 8, 118–119. Vidjeti i Đuričković 1975b: 112.

<sup>44</sup> Šantić, Alekса: “Haj, slavno je Srbin biti”, *Bosanska vila* VIII/1893, 23, 1. Vidjeti i Đuričković 1975b: 113.

<sup>45</sup> Šantić, Alekса: “Bori se!... Mom dragom prijatelju Luki Grdiću Bjelokosiću”, *Bosanska vila* VII/1892, 9, 133. Vidjeti i Đuričković 1975b: 112.

(HHN, 375). Da bi ilustrovaо ove kvalifikacije Humo navodi stihove iz navedene pjesme:

*Ne plačem samo s bolom svoga srca  
Rad zemlje ove uboge i gole;  
Mene sve rane moga roda bole,  
I moja duša s njim pati i grca.* (HHN, 374) (Šantić 1971: 90)

Pjesma je napisana 1908. godine, a Humo je ovdje citirao njenu prvu strofu. Ona pripada rodoljubivo-patriotskom sloju Šantićeve poezije. Vidimo da Humo kao najveću vrijednost Šantićeve poezije navodi nacionalni duh, koji se može naći i u ovoј pjesmi, koju pjesnik završava sljedećim stihovima:

*I svuda gdje je srpska duša koja.  
Tamo je meni otadžbina moja (...)* (Šantić 1971: 90)

Posebnu pažnju u svom eseju Humo poklanja bošnjačkim pjesnicima koji su objavljivali na stranicama *Bosanske vile*, spominjući pri tom sljedeće autore: Safvet-bega Bašagića, Osmana Đikića, Avdu Karabegovića, i Avdu Karabegovića Hasanbegova. Djela ovih pjesnika u časopisu zaузimaju ukupno 84 bibliografske jedinice i to: Bašagić 4 (Đuričković 1975b: 21), Đikić 41 (Đuričković 1975b: 35–38), Karabegović 27 (Đuričković 1975b: 56–58) i Karabegović Hasanbegov 13 (Đuričković 1975b: 56).

Godine 1890. Bašagić objavljuje u *Bosanskoj vili* ciklus pjesama pod naslovom “Rodoljupke”<sup>46</sup> Pjesme su štampane čirilicom, što isto predstavlja kuriozitet u odnosu na Bašagića, ali je razumljivo s obzirom na časopis u kojem su se pojavile. One su ponovo štampane i 1891. godine u časopisu *Pobratim*. (Rizvić 1971: 256). To je jedini tekst koji je Bašagić objavio u *Bosanskoj vili*. I pored toga što se dosta polemisalo oko same Bašagićeve saradnje u ovom časopisu, pa i oko načina objavljuvanja ovog ciklusa pjesama, to “ne može osporiti činjenicu da su se prvi časopisni muslimanski književni radovi pojavili u jednom srpskom listu. Stranice ovog lista za njih su bez sumnje značile u prvom redu književni

<sup>46</sup> Bašagić, Safvet-beg: “Rodoljupke”, *Bosanska vila* V/1890, 19–20, 289–290. Vidjeti i Đuričković 1975b: 21.

prostor preko koga su izlazili u javnost sa svojim prvjencima, a činjenica određene narodnosne boje lista predstavljala je samo ilustraciju i izraz njihovog širokog, nezainteresovanog i nesporognog odnosa prema nacionalnoj sadržini” (Rizvić 1990: 67). Humo citira sljedeću strofu iz četvrte po redu pjesme iz ovog ciklusa:

*Ko bi se god usudio  
Biševićâ kaljat ime  
Evo mene vazda spremam  
Da dijelim mejdan s njime* (Bašagić 1890: 290), (HHN, 372)

Govoreći o S. Avdi Karabegoviću, Humo navodi da se on u *Bosanskoj vili* javlja 1898. godine “sa pesmama Crnoj Gori i njenom junaštvu; peva Branku Radičeviću, Marku Kraljeviću, Vuku Karadžiću, ‘Vijencu’, srpskopravoslavčkom društvu u Brčkom” (HHN, 372). Treba napomenuti da Humo navodi pogrešnu godinu štampanja ovih tekstova u časopisu. Uvidom u građu i literaturu doznaje se da su sve navedene pjesme objavljene 1897. godine (Đuričković 1975b: 57). Neke od njih su nastale čak i ranije, kakav je slučaj s pjesmom “Crnoj Gori”, za koju je u samom časopisu navedeno napomena *Modrić, 15./11. 1896.* (Karabegović S. 1897: 4). Sve ove pjesme su romantičarskog karaktera i poetike, a osnovna njihova tema je evociranje slavne prošlosti i veličanje značajnih ličnosti srpskog naroda, kao i promovisanje srpskog nacionalnog imena. To je bilo logično jer je poznato da je Karabegović bio pjesnik srpske nacionalne orijentacije, što je vjerovatno i razlog njegova prikazivanja u ovom Huminom eseju. Od pjesama Avde Karabegovića Hasanbegova objavljenih u *Bosanskoj vili* Humo spominje dvije: “Kosovkinja”, pjesma u kojoj Karabegović Hasanbegov “žali za bratskom neslogom” (HHN, 373) i “Poslanica Ševkiji Gluhiću”, gdje “potseeća na nekad slavnu srpsku istoriju” (HHN, 373). Ove dvije pjesme objavljene su u razmaku od deset godina: “Kosovkinja” 1897, a “Poslanica Ševkiji Gluhiću” 1907. godine (Đuričković 1975b: 56–58).

Kao najveću vrijednost poezije Osmana Đikića Humo navodi njeno rodoljublje. Kaže da se Đikić u *Bosanskoj vili* javlja 1898. godine “nizom rodoljubivih pjesama” (HHN, 373), od kojih posebno izdvaja pjesmu

“Srpska vila”<sup>47</sup>. Prve pjesme Đikić objavljuje u časopisu još 1896. godine, a pjesmu “Srpska vila” objavio je 1898. godine pod pseudonimom Abdulah- zade (Đuričković 1975b: 35). Iz Đikićeve pjesme Humo navodi posljednju strofu:

*Oh, ne plači vilo, utri gorke suze!  
Jer već sunce milo i nama se rada,  
Brat se s bratom miri, prestanuće svađa!  
I Srbin će stresti opet teške uze !!!* (HHN, 373) (Đikić 1898: 4)

Pjesma je napisana u martu 1897. godine, kako stoji u napomeni ispod teksta u časopisu. Ova pjesma je našla svoje mjesto i u Đikićevoj poetskoj zbirci “Pobratimstvo”. Ona spada u ciklus njegovih rodoljubivo-patriotskih pjesama, i u njoj “probija (...) savremena društveno-politička situacija kroz viziju nacionalno-vjerskog prilagođavanja i trezvenog istorijskog pomirenja u okviru srpske nacionalne misli” (Rizvić 1990: 365). U pjesmi vila “tuži za slobodom svetom” (Đikić 1898: 4), što predstavlja tipični romantičarski poetski motiv.

Pojavu časopisa *Nada* Humo bilježi tek uzgredno, u jednoj fusnoti, navodeći da su časopis “pokrenuli austrijski faktori u Bosni i da bi odrvatili naše pisce od kulturnih centara Beograda i Zagreba, ali to im uza sve materialne žrtve ne uspeva (...)” (HHN, 373). Ovakav stav prevlađuje i u kasnijoj literaturi, gdje se kaže da je časopis “nastao kao posljedica razvoja književnog i kulturnog života Bosne i Hercegovine i želje austrougarske vlasti da ovaj razvoj usmjeri u svom pravcu”, s jedne strane, a s druge “časopis je trebao suzbiti uticaj hrvatskih i srpskih književnih glasila (...)” (Ćorić 1978: 659–660).

Nacionalizam kod *Nadinih* pjesnika Humo vidi u poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića i Tugomira Alaupovića. Govoreći o Kranjčeviću, Humo navodi da njegova poezija uglavnom pjeva o općečovječanskim idealima, a “koren nacionalnog u njegovoј lirici ne nosi dah Bosne”, pa ipak mu je riječ “snažna i bolno rodoljubiva” (HHN, 373). Za ilustraciju

<sup>47</sup> Đikić, Osman: “Srpska vila”: posvećeno mom drugu Risti R., *Bosanska vila* XIII/1898, 1, 4.

Kranjčevićeva rodoljublja, Humo navodi dvije strofe iz njegove pjesme “Moj dom”:

*Ja domovinu imam, tek u srcu je nosim,  
i brda joj i dol;  
Gde raj da ovaj prostrem, uzalud svijet prosim  
i... gutam svoju bol !!  
I sve što po njoj gazi, po mojem srcu pleše,  
Njen rug je i moj rug.  
Mom otkinuše biću sve njojzi što uzeše  
I ne vraćaju dug.* (HHN, 373).

Prilikom navođenja ove pjesme, Humo se kolebao u ijkavizmima. U trećem stihu prve strofe nalaze se ekavski i ijkavski oblik (*gde: svijet*). Moguće da se radi o grešci ili naknadnom ekaviziranju Huminog teksta, jer je sigurno da Kranjčević svoju poeziju nije pisao ekavicom. Pjesma “Moj dom” jedna je od onih u kojima se pjesnik “odredio prema domovini i narodu” (Ćorić 1978: 276).

Za Tugomira Alaupovića<sup>48</sup> Humo kaže da “oseća otadžbinske rane” (HHN, 373), a da je njegova ideologija ilirska: “On je Jukićev Bosanac novijeg tipa, on je zapravo novi vaskrsli Jukić, samo u posve novim prilikama i sa manje fanatičkog i otvorenog žara” (HHN, 374). Izričući ovaj stav Humo se vodio Alaupovićevom monografijom o Jukiću, u kojoj je on vrlo pozitivno pisao o Jukićevoj ilirskoj ideologiji. O Alaupovićevoj poeziji u časopisu *Nada* piše i Boris Ćorić, koji tvrdi da Alaupovićeve “domoljubne pjesme također predstavljaju odgovor na probleme koji su činili sadržaj pjesnikovog društvenog života i vremena (...)” (Ćorić 1978: 267).

Petar Kočić je za Humu pisac koji “stavlja u svoje delo programsku notu i beskrajna mržnja na Austriju ne da mu da čini evoluciju u svom književnom delu” (HHN, 375). Od Kočičevih djela spominje “Sudaniju”,

<sup>48</sup> Tugomir Alaupović (1870–1958), političar, pjesnik, publicista. Pisao poeziju i eseistiku. U njegovoj poeziji dominiraju rodoljubivi i socijalni motivi, kao i teme iz prošlosti. Objavio u Zagrebu 1902. godine, u izdanju Matice Hrvatske, zbirku pjesama *Probrane pjesme*. Više o njemu na stranici <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1351>, pristupljeno 28.5. 2022.

zatim zbirku pripovjedaka „Jauci sa Zmijanja”, te „Jazavca pred sudom”. U svim tim djelima Kočić je “u znaku borbe s okupatorima i nezasitnim siledžijama”, a iz njegove književnosti “izbjija bunt i revolt, okrepa i borbenost” (HHN, 375). Nacionalizam u Kočićevoj književnosti Humo vidi kao patriotizam jer on u borbi za domovinu “iznosi ujedno i svoju ljubav spram nje i spram onih iskorištavanih i potlačenih koji su joj najbliži” (HHN, 375). Proučavaoci Kočićeva djela za „Sudaniju“ kažu da je to “politička satira tuđinske atmosfere koja je vladala u bosanskim sudovima” (Kruševac 1951: 317). U djelu „Jauci sa Zmijanja“ radi se o “realističkom načinu oživljavanja tradicije i prikazivanja sadašnjosti” (Kruševac 1951: 294). Novija literatura ističe da Kočić u svom književnom djelu ističe pored nacionalnog i socijalno pitanje, čime on povezuje srpski nacionalizam sa “socijalnim zahtjevom za ekonomsko i društveno oslobađanje (pravoslavnog) kmeta, što njegovom nacionalizmu nesumnjivo daje socijalni i emancipatorski pečat koji će naići na veliki odjek kod srpskog seljaštva” (Vervaet 2013: 286). Zanimljivo je da od svih Kočićevih djela Humo citira odlomke iz njegove lirske proze i to iz pjesama pod naslovom „Slobodi“ i „Kmeti“. Ove “dve kraće književne stvari”, koje je Kočić objavio nakon „Sudanije“ su “objavljene obe u obnovljenoj Otadžbini za 1911. i 1912. g.” (Kruševac 1951: 318). Pjesma „Kmeti“ je preštampana i u kalendaru *Vardar*<sup>49</sup>, a pjesma „Slobodi“ zapravo je posljednji Kočićev beletristički tekst. Iz pjesme „Slobodi“ Humo citira drugi paragraf koji glasi: “Slobodo, sa tvojih kao krv crvenih usana, vječito struje i šume slatke i opojne riječi, koje vjekovima iz temelja potresaju, koje pregaženo roblje do uzdrhtalog zanosa ushićuju!”<sup>50</sup> (HHN, 375). Iz teksta „Kmeti“ citira drugu rečenicu u kojoj kaže: “Vjekovi prolaze, carevi se na Bosni mijenjaju, a mi prokletnici i mučenici, jednako robujemo i kmetujemo” (Kočić 1961: 334). Citirajući ove stihove, Humo hoće da istakne Kočićev patriotizam, kao i brigu za seljaka i protivljenje austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Iako su ova dva djela nastala u kasnom periodu Kočićeva književnog

<sup>49</sup> Tekstovi pjesama dostupni na internet-stranici [https://www.rastko.rs/rastko-bl/kocic/pkocic-lirskeproze\\_1.html](https://www.rastko.rs/rastko-bl/kocic/pkocic-lirskeproze_1.html), pristupljeno 6.6. 2022.

<sup>50</sup> Isti citat i u Kočić 1961: 336. Interesantno je da se u ovom izdanju navedeni Kočićevi tekstovi ne određuju kao pjesme, već su štampani u odjeljku „Članci, govor, zapisi“, dakle, kao prozni tekstovi.

rada, Humo ih navodi kao primjere glavnih tačaka njegove poetike. Na taj način ističe Kočića kao jednog od najznačajnijih pisaca u vrijeme austrougarske vladavine, što je sasvim u skladu s kritičarskom recepcijom Kočića, koji je u vrijeme između dva rata u kritici predstavljan kao "heroj koji se borio protiv okupatora" (Vervaet 2013: 470). Ovakva percepcija da se naslutiti i u Huminom kritičkom promišljanju o Kočiću.

Pjesnika Jovu Varagića<sup>51</sup>, Humo zajedno s Mihajlom Pušarom i Radivojem Đuranovićem ubraja u "nove stvaralačke mlade snage", koje pišu u "još buntovnjem duhu koji graniči s mladičskom drskošću" (HHN, 375). Iz Varagićeve književne zaostavštine, koju čini "67 pjesama i esej o Petru Kočiću" (Maksimović 1987a: 11), Humo izdvaja citate iz sljedećih pjesama: "Nova vera", "U sumornoj sadašnjici" i "Pesma nepoznatih". Sve tri pjesme objavljene su u *Srpskoj riječi* 1914.godine (Maksimović 1987b: 134). One pripadaju "nizu Varagićevih rodoljubivih stihova" (Maksimović 1987a: 24). Iz prve pjesme Humo citira posljednja dva stiha koja glase:

*Pun sam nove vere u našega Boga,  
I verujem čvrsto u dan vaskrsenja.* (HHN, 375); (Varagić 1987: 115).

Iz pjesme "U sumornoj sadašnjici" citira prvi stih prve strofe, te završna dva stiha iz posljednje, četvrte strofe:

*Draga zemljo naša, prezreni te vole,  
(...)*

*Samo još u onog što odbačen šuti*<sup>52</sup>

Živi naša čvrsta i gvozdena nada. (Varagić 1987: 114)

Iz "Pesme nepoznatih" citira prvi stih prve strofe i posljednji stih druge strofe:

<sup>51</sup> Jovo Varagić (1888–1916), pjesnik, pripadnik pokreta Mlada Bosna. U Sarajevu završio gimnaziju, a poeziju objavljivao u *Srpskom književnom glasniku*, *Srpskoj riječi*, *Bosanskoj vili*, *Kalendaru Prosvjete* i dr. Godine 1987. štampana su njegova *Izabrana djela* u izdanju sarajevske Svjetlosti, u redakciji Vojislava Maksimovića.

<sup>52</sup> Kod Hume ovaj stih glasi: *Samo još u onog što odlačen čuti* (HHN, 376). Moguće je da se radi o Huminom pogrešnom navođenju ovoga stiha.

*Krvava je naša i zlokobna šutnja*<sup>53</sup>

(...)

*I za snagu našu tamnice su tesne.* (Varagić 1987: 113).

Upravo ovi citati iz Varagićevih “patriotskih pjesama” odgovaraju osnovnoj ideji Huminog eseja prema kojoj je književnost samo alat u izgradnji nacionalnog identiteta.

Svoj esej Humo završava prisjećanjem na Vidovdanski atentat iz 1914. godine, nalazeći da kod pisaca Mlade Bosne “misao o oslobođenju nacije potiskuje skoro sve ostale motive” (HHN, 376). Na samom kraju svog eseja on hoće da istakne ulogu Srbije kao jugoslavenskog Pijemonta na kraju Prvog svjetskog rata ističući Dučićevu pjesmu “Ave Serbia”, i Šantićevu “Pjesmu Srbiji”, čime daje dodatnu ideološku boju svom tumačenju uloge književnosti za vrijeme prije i nakon Prvog svjetskog rata.

## Zaključak

Tekst Hamze Hume “Nacionalizam u bos.-herc. književnosti” predstavlja pokušaj sažetog predstavljanja historijskog razvoja bosanskohercegovačke književnosti od XVII vijeka do kraja Prvog svjetskog rata. Humo smatra da je narodna književnost imala presudan utjecaj na razvoj bosanskohercegovačke književnosti, a da je književnost alat za razvoj nacionalnog identiteta. Tekst je objavljen u zborniku *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, koji predstavlja posmatranje prilika u Bosni i Hercegovini tokom austrougarskog vremena sa pozicija srpske građanske politike tog doba. Ova ideološka boja prisutna je donekle u Huminom opisu bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, jer on u svom ističe doprinos razvoju nacionalne ideje koji su dali srpski pisci unutar bosanskohercegovačke književnosti, ističući također kao bitne datume u historiji književnosti pokretanje časopisa *Zora i Bosanska vila*. Također, u manjoj mjeri spominje franjevačke i bošnjačke pisce. Od bošnjačkih pisca izdvaja one koji su u osmansko doba pisali narodnim jezikom (Muhamed Hevai Uskufi, Mula Mustafa

<sup>53</sup> Kod Hume osvaj stih naveden kao *Krvava je naša i zlokobna slutnja* (HHN, 376).

Također, moguće da se radi o pogrešnom navođenju.

Bašeskija, Umihana Čuvidina), a iz austrougarskog perioda one koji su saradivali u srpskim književnim časopisima i koji su bili srpske nacionalne orijentacije (Avdo Karabegović, Osman Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov). Posebnu pažnju Humo poklanja djelima Alekse Šantića i Petra Kočića koji, prema njegovu mišljenju, najbolje izražavaju nacionalnu ideju u književnosti, koja se u njihovu djelu oslikava kroz patriotizam. Također, Humo posebno spominje i generaciju pisca Mlade Bosne, koji su na neki način izvršili ideološku pripremu sarajevskog attentata. Bosanski jezik Humo ne spominje kao posebnost, već ga treći samo u sklopu rasprave o pojedinim piscima ( Muhamed Hevai Uskufi i Matija Divković). Isto tako, ne govori ni o shvatanjima jezika koje su imali mnogi pisci koje spominje u svom tekstu. Interesantno je pitanje i Huminog jezika u ovom tekstu, posebno uzimajući u obzir pitanje refleksa glasa “jat”.

Danas ovaj tekst Hamze Hume ima kulturnohistorijsku vrijednost i može se posmatrati kao pokušaj da se u okvirima jedne šire teme doprinosi Bosni i Hercegovine stvaranju zajedničke jugoslavenske države nakon Prvog svjetskog rata. Isto tako, ne treba se zanemariti ni ideološka boja teksta, koja se također može pripisati tadašnjem kulturnohistorijskom trenutku i pojavi opredjeljivanja bošnjačkih pisaca u srpskom ili hrvatskom nacionalnom pravcu. Ipak, ovaj tekst je značajan za proučavanje shvatanja jezika i književnosti kod bošnjakih pisaca međuratnoga perioda, i kao još jedan prilog historiji proučavanja bosanskohercegovačke književnosti.

### Izvor:

Humo, Hamza (2017): “Nacionalizam u bos.-herc. književnosti”, u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, 366–376.

### Literatura:

Alaupović, Tugomir (1907): *Ivan Frano Jukić. (1818–1857): Separatni otisak iz dvadesetprvog izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.

- Bašagić, Safvet-beg (1890): "Rodoljupke", *Bosanska vila* V/1890, Sarajevo, 19–20, 289–290. #Beg Bašagić s Nevesinja ravna.
- Ćorić, Boris (1973a): "Bibliografija radova Ivana Franje Jukića", u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knjiga III, priredio Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo, 211–235.
- Ćorić, Boris (1973b): "Ogled o Ivanu Franji Jukiću", u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knjiga III, priredio Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo, 7–101.
- Ćorić, Boris (1978): *Nada –književnohistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo.
- Ćorović, Vladimir (1910): "Pamučinova zbirka turcizama", *Glasnik Zemaljskog muzeja* XXII/1910, Sarajevo, januar – mart 1910, 173–176.
- Davidović, Svetislav (2002): *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od 960. do 1930. godine*, dostupno na internet- stranici [https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/sdavidovic-spc\\_bih\\_l.html](https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/sdavidovic-spc_bih_l.html), pristupljeno 9. 2. 2022.
- Duraković, Enes (prir.) (1998): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga IV, novija književnost–proza*, Alef, Sarajevo.
- Đikić, Osman: "Srpska vila": posvećeno mom drugu Risti R., *Bosanska vila* XIII/1898, Sarajevo, 1, 4. # Abdulah-zade.
- Đuričković, Dejan (1975a): *Bosanska vila 1885–1914: književnoistorijska studija*, Svjetlost, Sarajevo.
- Đuričković, Dejan (1975b): *Bosanska vila 1885–1914: bibliografija*, Svjetlost, Sarajevo.
- Hadžiosmanović, Lamija (1982): "Alhamijado literatura u Divkovićevo vrijeme", u: Kuna, Herta (ur.): *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 319–328.
- Hadžizukić, Dijana; Šator, Edim (ur.) (2017): *Naučni skup Slovo o Hamzi Humi: zbornik radova*, Fakultet humanističkih nauka–Institut za jezik, Mostar–Sarajevo.
- Halilović, Senahid (1991): *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
- Huković, Muhamed (prir.) (1997): *Zbornik alhamijado književnosti*, Preporod, Sarajevo.
- Imamović, Mustafa (1997): *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.

Isaković, Alija (1972): *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, Stvarnost, Zagreb.

Isaković, Alija (2002): *Biserje: Antologija bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo.

Jeremić, Risto (2017): "Oružani otpor protiv Austro-Ugarske, od 1878–1882.", u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, 66–78.

Jukić, Ivan Franjo (1973): *Sabrana djela I–III*, priredio Boris Čorić, Svjetlost, Sarajevo.

Kalajdžija, Alen (2019): *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Institut za jezik, Sarajevo.

Karabegović, Avdo S. (1897): "Crnoj Gori.", *Bosanska vila XII/1897*, Sarajevo, 1, 4. #S. A. Karabegović.

Kecmanović, Ilija (1956): "Fra Grgo Martić 1822–1905", u: *Fra Grgo Martić, Izabrani spisi*, predgovor, izbor i redakcija Ilija Kecmanović, Svjetlost, Sarajevo, 5–23.

Kočić, Petar (1961): *Izabrane stranice*, izbor i redakcija Živorad Stojković, Srpska književnost u 100 knjiga, knjiga 46, Matica srpska–Srpska književna zadruga, Novi Sad–Beograd.

Kodrić, Sanjin (2018): *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost: Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo.

Kruševac, Todor (1951): *Petar Kočić: Studija*, Prosveta, Beograd.

Kruševac, Todor (1978): *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Kuna, Herta (1982): "Lingvistička problematika Divkovićevog književnog stvaralaštva", u: Kuna, Herta (ur.): *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 25–39.

Maksimović, Vojislav (1976): "Tri monaha ljetopisca", u: Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova: *Ljetopisi*, priredili Vojislav Maksimović i Luka Šekara, Veselin Masleša, Sarajevo, 5–33.

- Maksimović, Vojislav (1987a): "Pjesnik Jovo Varagić", u: Jovo Varagić: *Izabrana djela*, priredio Vojislav Maksimović, Svjetlost, Sarajevo, 7–25.
- Maksimović, Vojislav (1987b): "Bibliografija Jove Varagića", u: Jovo Varagić: *Izabrana djela*, priredio Vojislav Maksimović, Svjetlost, Sarajevo, 129–136.
- Martić, fra Grgo (1956): *Izabrani spisi*, predgovor, izbor i redakcija Ilija Kecmanović, Svjetlost, Sarajevo.
- Minović, Milivoje (1982): "Neka pitanja jezika u djelima fra Matije Divkovića", u: Kuna, Herta (ur.): *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za književnost, Sarajevo, 95–114.
- Mušović, Medhija (1976): "Bibliografija i literatura", u: Hamza Humo, *Sabrana djela*, knjiga 6, priredio Muhsin Rizvić, Svjetlost, Sarajevo, 251–258.
- Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Zbirka Hamza Humo*.
- Nedić, Vladan (1962a): "Životopis", u: *Sima Milutinović Sarajlija*, priredio Vladan Nedić, Nolit, Beograd, 95–106.
- Nedić, Vladan (1962b): "Sima Milutinović Sarajlija", u: *Sima Milutinović Sarajlija*, priredio Vladan Nedić, Nolit, Beograd, 9–26.
- Okuka, Miloš (2005): "Književni jezici bosanskih Srba", u: Monnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, 259–300.
- Popović, Vasilj (2017): "Pokret od 1875. do 1878.", u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, 40–65.
- Pranjković, Ivo (2005): "Jezik bosanskih franjevaca", u: Monnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, 227–258.
- Rizvić, Muhsin (1971): "Bibliografija", u: Rizvić, Muhsin (prir.): Safvet-beg Bašagić: *Izabrana djela*, knjiga II, Svjetlost, Sarajevo, 255–290.
- Rizvić, Muhsin (1980): *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, knjiga II, Svjetlost, Sarajevo.
- Rizvić, Muhsin (1990): *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, El-kalem, Sarajevo.

Rizvić, Muhsin (1997): "Pojavni oblici i unutarnje osobenosti alhamijado literature", u: Huković, Muhamed (prir.): *Zbornik alhamijado književnosti, Preporod*, Sarajevo, 5–21.

Slijepčević, Pero (2017a): "Predgovor", u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, 5–13.

Slijepčević, Pero (2017b): "Mlada Bosna", u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, 182–218.

Stančić, Ljiljana (1991): "Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave", u: Okuka, Miloš, Stančić, Ljiljana (prir.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag DR Anton Kovač, München, 99–119.

Sulejmanpašić, Dževad (1929): "Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje", *Gajret* XIII/1929, Sarajevo, 333–336.

Šantić, Alekса (1896): "Bosanskoj vili"–u proslavu njezine desetogodišnjice", *Bosanska vila*, XI /1896, Sarajevo, 2, 21.

Šantić, Alekса (1971): *Pjesme*, izbor i redakcija Vladan Nedić, Srpska književnost u 100 knjiga, knjiga 51, Matica srpska–Srpska književna zadruga, Novi Sad–Beograd.

Šipka, Milan (2005): "Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970", u: Monnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orientalne studije Oslo*, 407–434.

Varagić, Jovo (1987): *Izabrana djela*, priredio Vojislav Maksimović, Svjetlost, Sarajevo.

Vasin, Goran (2017): "Predgovor ovom izdanju", u: Slijepčević, Pero i saradnici: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Prometej–Radio-televizija Srbije, Novi Sad–Beograd, i–iv.

Vervaet, Stijn (2013): *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo.

- Vučković, Radovan (1980a): "Bibliografija radova Pera Slijepčevića i o njemu", u: Slijepčević, Pero, *Kritika i publicistika I*, Izabrana djela P. Slijepčevića – knjiga I, priredio Radovan Vučković, Svjetlost, Sarajevo, 513–571.
- Vučković, Radovan (1980b): "Esejist i kritičar Pero Slijepčević", u: Slijepčević, Pero, *Kritika i publicistika I*, Izabrana djela P. Slijepčevića – knjiga I, priredio Radovan Vučković, Svjetlost, Sarajevo, 9–111.
- Vučković, Radovan (1980c): "Napomena priređivača", u: Slijepčević, Pero, *Kritika i publicistika I*, Izabrana djela P. Slijepčevića – knjiga I, priredio Radovan Vučković, Svjetlost, Sarajevo, 573–575.
- Zgodić, Esad (2002): "Nikola Stojanović: Prilog kritičkoj historiji socijalne i političke misli u Bosni i Hercegovini", *Znakovi vremena*, V/2002, 15, Sarajevo, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, 114–145.

## Internet-stranice

- O Vladimiru Čoroviću: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=69308>, pristupljeno 5. 2. 2022.
- O Vasilju Popoviću: <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:vasilj-popovic>, pristupljeno 5. 2. 2022.
- O Gojku Krulju: <https://nasahercegovina.info/index.php/2020/10/03/bra-ca-krulj-iz-mostara/>, pristupljeno 15.2. 2022.
- O Tugomiru Alaupoviću: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1351>, pristupljeno 28. 5. 2022.
- O lirskim prozama Petra Kočića: [https://www.rastko.rs/rastko-bl/kocic/pko-cic-lirskeproze\\_1.html](https://www.rastko.rs/rastko-bl/kocic/pko-cic-lirskeproze_1.html), pristupljeno 6. 6. 2022.

## Hamza Humo's views on language and literature in the author's text on nationalism in BH literature

**Abstract:** The paper discusses Hamza Humo's text "Nationalism in BH literature" published in 1929 in the book Effort of Bosnia and Herzegovina for liberation and unification. The text presents an overview of development of Bosnian literature from the 17th century to the beginning of the First World War. Humo's attitude towards language and literature in the works of some writers is observed, as well as Humo's language in the text itself. Bosniak literature and the Bosnian language are not specifically presented in this text, but only as part of the development of literature and language in the wider Yugoslav area. Nevertheless, the name Bosnian language is mentioned in the text, and it is treated more as label for the dialect and the literary realisation of that speech, considering the fact that the classical processes of language standardization had not yet begun. Many writers mentioned in this text also spoke about language in their works, which Humo underlines only occasionally. This text is also significant for the study of the history of literature and language in Bosnia and Herzegovina in the interwar period.

**Key words:** nationalism, BH literature, Bosnian language, Bosniak literature, history of the literature

---

### Izjava autora o nepostojanju sukoba interesa i poštivanju općih etičkih kodeksa:

Autor potvrđuje da ne postoji nikakav stvarni ili mogući sukob interesa vezan za ovaj tekst te da je tekst napisan u skladu s etičkim kodeksima prema preporukama COPE (Committee of Publishing Ethics).